

BÁRCZI ILDIKÓ

KÖNYVEK A KERÉKEN

Ismeretlen beszédminta-részletek egy késő középkori magyar prédikátor tollából

Miként a kéziratos források, a nyomtatott prédikációs segédkönyvek egykorú kézírásos bejegyzései is vallanak a kortárs felhasználói gyakorlatról. Az elhangzó beszédre készülő vagy éppen új, latin vagy anyanyelvű sermo kompilálásához anyagot gyűjtő olvasó kiemelési, hozzátoldásai tetszését, illetve hiányérzetét jelzik az adott szöveghelyen.¹

A kompiláció folyamatában a másolás gesztusa a legmeghatározóbb – ezt azonban megelőzi a másolandó szöveg kiválasztása. Ez a kiválasztás nyilvánvalóan valamely gyakorlatilag éppen adott könyvtár anyagából történik. A több kézikönyv együttes, párhuzamos használata a szentbeszédre készülő igényes prédikátor részéről evidenciának, követelménynek tűnhet. Ezt a könyvhasználatot jelképezheti a könyvkerék, a 15. század végi kánonjogászok által létrehozott és használt technikai eszköz,² hiszen ez az eszköz csak megkönnyíti az anyaggyűjtés immár legalább két évszázada gyakorolt módját, nem maga hozza létre; hiányában is működik ez a metódus, csak nehezebben.

Különlegesen tanulságosnak ígérkezik egy olyan forrás vizsgálata,³ amelyben a marginális bejegyzések nemcsak terjedelmükkel, hanem a másolt könyvek sokféleségével is kitűnnek. E változatos tartalmú bejegyzések megjelenését esetünkben többek között a nyomtatott könyv szokásosnál szélesebb margóinak köszönhetjük.

Johannes Nider (1380 k.–1438) domonkos teológus és prédikátor művei halála után is igen keresettek lehettek, hiszen ezek ősnymtatványos kiadásait hazai könyvtárainkban

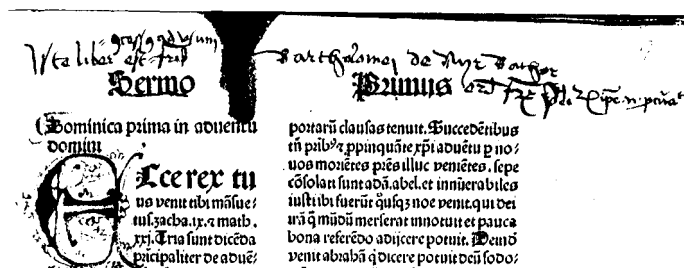
¹ Vö. CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, I–III (a továbbiakban: BH), Bp., 1988–1994. A kézírásos bejegyzésekről még: BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*, Bp., 2007, 593–594.

² „A könyvkerék eredetileg a késő középkori jogtudósoknak az a szerkezete, amely lehetővé tette számukra a *Corpus iuris* hatalmas kötetének könnyű kezelését. A malomkerékhez hasonlítható kerék tengelyét gondosan olajozták, hogy lassan forogjon, s ott álljon meg, ahol szükséges. Ebben kis forgó polcokon könyvek ültek, mint a vidámpark látogatói az óriáskerék kocsijaiban. Az ilyen kereket használó humanista nyugodtan ültethet, mint Ramelli mondja az erről az eszközről adott leírásában, s eközben könyvtárnyi szöveggel dolgozhatott.” Anthony GRAFTON, *A humanista olvasás = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Robert CHARTIER, Guglielmo CAVALLO, ford. SAJÓ Tamás, Bp., 2000, 201–238, 231.

³ Johannes NIDER, *Sermones de tempore et de sanctis cum quadragesimali*, [Strassburg, typogr. operis Jordani de Quedlinburg (= Georg Husner), non post 1483], Bibl. nat., Inc. 512.

is szép számmal feltalálhatjuk.⁴ Egész évre szóló beszédminta-gyűjteményét nyolc ősnyomtatványos példányban őrzik könyvtáraink.⁵ Közülük három példányról bizonyosodott be 1526 előtti magyarországi használata.⁶ A ma az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányra⁷ felfigyelt a háború előtti magyar domonkos rendtörténetírás: „A XV. században Nyirbátori Bertalan fráter használta engedély alapján *Nider Sermoes totius anni de tempore et de sanctis cum quadragesimali* című beszédgyűjteményét.” Ezt az adatot a szerző a possessor-bejegyzésre alapozza, ám nem autopszia alapján.⁸ Látni fogjuk, hogy nemcsak a possessor-bejegyzést nem olvasta végig eddig senki, hanem a kötet átlapozása is elmaradhatott; különben hogyan is fordulhatott volna elő, hogy a magyar nyelvű szórványok szempontjából is figyelemre méltó marginális szövegek ismeretlenek maradnak?

1. Nyirbátori Bertalan OP – a könyv használója

1. ábra. Az OSZK 512. számú ősnyomtatványában szereplő possessor-bejegyzés az első beszéd kezdetét tartalmazó lap⁹ felső margóján: „Iste liber est concessus ad usum¹⁰ Bartholomei de Nyr Bathor ordinis fratrum predicatorum, ipse enim procuravit.”¹¹ (Ez a könyv Nyirbátori Bertalan prédikátor rendi testvér használatára átengedve, mert ő így rendelkezett.)

⁴ SAJÓ Géza, SOLTÉSZ Erzsébet, *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur* (a továbbiakban: CIH), Bp., 1970, n. 2415–2440.

⁵ CIH, n. 2436–2439.

⁶ BH, n. 1051, 1361, 1726. A gyöngyösi példány (n. 1361) magyarországi használatát pusztán őrzési helye bizonyítja (lásd BH I, 359), a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzött példányban (n. 1726) a bártfai plébánia possessor-bejegyzése szerepel.

⁷ BH, n. 1051; CIH, n. 2439.

⁸ HARSÁNYI András, *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen, 1938 (reprint: Bp., Kairosz Kiadó, é. n.), 292–293. Ehhez tartozik az 530. lábjegyzet: „Magyar Könyvszemle 1894, 319. (A Magyar Nemzeti Múzeum ősnyomtatványainak ismertetése): Fol. 8r. ez a bejegyzés van: 'Iste liber est concessus ad usum fratris Bartholomaei de Nyr-Bathor ord. fratrum praedicatorum.' – Az ősnyomtatvány Hain száma: 11797.”

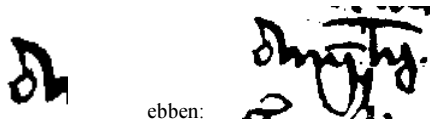
⁹ Minthogy a kiadásban nincs semmiféle lap-, levél- vagy ívszámozás, a továbbiakban csak a fejlécekben is megjelenő tartalmi egységekre, illetve a sermókon belül alkalmazott betűjelekkel való tagolásra hivatkozhatunk. (*A de tempore*-rész rövidítése: NT, a *de sanctis*-é: NS a továbbiakban.)

¹⁰ *Concessus ad usum*: jelölt utólagos betoldás.

¹¹ A bejegyzések szövegközlésekor a rövidítéseket jelzés nélkül feloldjuk. A központosítási jelek, a nagybetűk, valamint az *u* és *v*, az *i* és *j* betűk használatát egységesítjük: a mondatokat a magyar helyesírás szabályai

Az ecsedi Bátoriak családfáján találunk egy Bertalan nevű sarjat, aki a leleszi konvent irataiban 1417-ben és 1438-ban szerepel;¹² nemigen gondolhatunk azonban a személyek azonosságára már csak a nagy időbeli eltérés miatt sem, hiszen a possessor-bejegyzés az 1480-as évek elejéről származhat legkorábban, mindenképpen a nyomtatott könyv megjelenését követi („non post 1483”). Fraknói Vilmos szerint a bécsi egyetem bölcsészeti karának magyarországi tanulói sorában 1433-ban szerepel a „Bartholomaeus de Bathor” név.¹³ A Magyar Országos Levéltárban megvan egy 1488-ban keltezett, Beszterce városában őrzött oklevél fényképmásolata, amelyet bizonyos „Bartholomeus Bathory” írt egy János nevű városi bírónak, közbenjárván Tapolcai János ügyében, akivel méltánytalanság történt egy malom építése kapcsán; e levél írásmódja kísértetiesen hasonlít legalább három jellegzetesség tekintetében glosszázónk írásmódjához.¹⁴

a karácsonyi bejegyzésben sokáig fel nem ismert betű az első zsoltáridézet *Angelis* szavában:

ebben:

a János apostol testének hollétéről szóló, diplomatikus írásképi bejegyzésben:

az 1488-as oklevél címzésében:

az 1488-as oklevél szövegében:

2. ábra. Szemelvény a paleográfiai megfigyelésekből: az „A” maiusculák alakváltozatai

szerint tagoljuk központosítási jelekkel, nagybetűt használunk a mondat elején és a tulajdonnevek esetében, az *u* és *v*, illetve az *i* és *j* betűket pedig ejtés szerint írjuk át. Kiegészítéseinket szögletes, hozzátételeinket kerek zárójelbe foglaljuk. Az ősnymtatványos források szövegéből származó idézetek esetében készülő Temesvári Pelbárt-kiadásunk átírási alapelveit követjük, lásd <http://mek.oszk.hu/03200/03283/html/szabalyzat.html>.

¹² ENGEL Pál, *Középkori magyar genealógia*, CD-ROM, [Bp.,] 2001; MÁLYUSZ Elemér, BORSA Iván, *Zsigmond kori oklevéltár*, I–VII, Bp., 1951–2001, V, 2403.

¹³ FRAKNÓI Vilmos, *Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században*, Bp., 1874, 45.

¹⁴ Az 1488-as oklevélre Sölch Miklós hívta fel a figyelmemet. A megszokottól eltérő betűformák felismerését és a Nider-kötetben való folyamatos jelenlétük kimutatását Madas Editnek köszönhetjük.

A possessor-bejegyzés szövege maga is nyitva hagy kérdéseket: a harmadik személyű passzív szerkezet elbizonytalaníthatna a scriptor személye tekintetében; az elődeink által nem idézett utolsó három szó értelmezését némiképp nehezíti az ige (*procuravit*) tárgyaltan használata. Ennek alapján esetleg azt feltételezhetjük, hogy a meglett korú domonkos barát a könyvtárért (is) felelős gondnoki posztot tölthetett be rendházában. Hogy személye azonos-e az oklevelek és/vagy a bécsi egyetemi jegyzőkönyv adata alapján ismerhető személlyel vagy személyek valamelyikével – ezt egyelőre nem lehet eldönteni. Bizonyosak lehetünk azonban abban, hogy a kötetben később szereplő bejegyzések szerzője magyar anyanyelvű – ezt a magyarázatként megadott magyar szavak szereplése bizonyítja; a kézírás paleográfiai sajátosságai pedig kétséget kizáróan igazolják, hogy a possessor-bejegyzés és a marginális sermo-vázlatok, kiegészítések egyazon kéztől származnak.

2. A bejegyzések

Nyírbátori Bertalan Nider-kötetében öt terjedelmesebb és számos rövidebb bejegyzés olvasható. E bejegyzések laikus olvasójában elsőként az fogalmazódhat meg, hogy lám, új középkori magyar író! avathatunk! (Látni fogjuk, hogy az első hosszabb bejegyzés mennyire csábít erre!) A kor irodalmi diskurzusának ismeretében azonban el kell vetnünk a mai értelemben vett eredetiség feltételezését; teljesen biztosak lehetünk abban, hogy a bejegyzések készítője máshonnan, valószínűleg más könyvekből szerzett tudást applikál az éppen előtte fekvő, nyilván egyébként használhatónak talált anyaghoz. E kiegészítő szövegek eredetének vizsgálata során kísérletet teszünk arra, hogy megállapítsuk a Nider kötetével párhuzamosan használt könyvek listáját; e közvetlen források felkutatásakor érdemes prédikátorunkéval párhuzamos eljárást követnünk: hol a tárgyalt ünnep, hol a *thema* azonossága, hol pedig tárgyszó alapján sikerülhet azonosítanunk az inveniálás útjait.

A bejegyzések terjedelem szerinti csoportosítását érdemes összekapcsolni a feltételezhető funkcióval: a hosszabb betoldások sorában is találunk nem jellemzően prédikálnivaló anyagot, hanem inkább az iskolai/skolasztikus anyagot gazdagító információkat (pl.: *arundinetum* szó pontos definíciója – lexika); számos esetben az aláhúzás is árulkodó e tekintetben, pl. amikor megjelöli azt a helyet, ahonnan a *senatus* szó Papias-féle interpretációját lehet megtudni. Nemcsak a betoldások, hanem aláhúzással való kiemelések is tanúskodnak az érdekességek, különleges történetek iránti fogékonyságról (pl. a *Gesta Romanorum*-ra hivatkozó Fabricius-történet esetében). E három funkció tehát – prédikálásra készülés, tudásgyarapítás, érdekességek élvezete – különböző terjedelmi szinteken jelenik meg; miközben végső soron nem is választható el teljesen egymástól, hiszen éppen azt csodálhatjuk meg e sokféleségben, hogy mennyire magától értetődik a sokfelől érkező verbális anyag bekapcsolása a prédikáció univerzumába.

A továbbiakban először a nagyobb terjedelmű bejegyzések közül a legérdekesebbnek ígérkezőket vizsgáljuk meg, majd pedig a rövidebbek közül néhányat, feltételezhető céljaik, indítékaik szerint csoportosítva őket.

2.1. Beszédminta-részletek

2.1.1. Karácsonyi misztérium

Az első terjedelmes marginális beszédminta Johannes Nider Karácsony napi sermójának alternatívájaként szerepelhet;¹⁵ ha nem is szolgálhat az egész sermo helyettesítésére, mindenesetre a nyomtatott beszédmintától merőben különböző beszédkezdesi lehetőséget kínál. Nider sermója a *historia* magyarázatát, elemzését ígéri Lukács evangéliuma alapján, az előzményekkel (*antecedentia*), a születést kísérő eseményekkel (*concomitantia*) és a következményekkel (*sequentia*).

A magyar prédikátor által a marginális bejegyzésben javasolt sermo-rész kerek egész, amennyiben a thema kijelölésétől a thema újraértelmezéséig, újszövetségi szellemű, a megváltástörténet liturgikusan éppen aktuális szakaszához illesztett tipologikus újramotivációjáig vezet el. A scriptor grafikai eszközzel is kifejezésre juttatja, hogy önálló beszédmintát indít (nem pusztán betoldás ez, mint a kötetben szereplő bejegyzések legtöbbje): a margó-terület közepére helyezi és nagyobb betűkkel jeleníti meg a *Thema* szót,¹⁶ hiszen a sermo-szerkezet elsődleges eleme hagyományosan egyetlen (többnyire az ünnep liturgiájából vett) mondat, melyre aztán az egész beszédszerkezet felépül. Az Énekek énekéből származó – a karácsonyi ünnepkör liturgiájában szereplő – idézet kapcsolódására a hozzá fűzött, a hattyúlovag mondájának részletére emlékeztető jelenet-ábrázoláshoz, s annak a Nagy Sándor-história részletével argumentált misztikus-spirituális értelmezéséhez csak a gondolatmenet legvégén derül fény. Szokatlannak érezhetjük a prédikátor thema-választását, nemcsak azért, mert az Énekek énekéből származó idézetek aránylag ritkák a liturgiában, hanem mert a sermók themái sorában is viszonylag ritkán szerepelnek; az itt szereplő vers az 1350 és 1500 között keletkezett sermók közül tizben szerepel themaként, ezek közül négyszer Karácsonykor.¹⁷ E négy karácsonyi beszéd egyikének incipitje azonban szó szerint (ha nem is betű szerint) megegyezik szövegünkkel: „Scribit Guido Cameracensis episcopus dicens: Quoddam castrum pulchrum aedificatum fuit super fluvium magnum...” A Nider-beszédek olvasó kompilátorunk tehát az 1443 és 1476 között keletkezett Meffret-gyűjtemény, a *Hortulus reginae*¹⁸

¹⁵ Nider 6. *de tempore*-beszédében csak az elején, „A”-ig van rubrumozás, a kézzel beírt beszédrész azonban végig rubrumozott.

¹⁶ Lásd a 3. ábrát.

¹⁷ Vö. Johann Baptist SCHNEYER, *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit von 1350–1500*, CD-ROM, Hrsg. Ludwig HÖDL, Wendelin KNOCH, Bochum, 2001.

¹⁸ „Ebenso ungewiss ist die Urheberschaft eines als »Meffreth« getranten Autors, der den Hortulus reginae, je eine Sonntags- und Heiligenreihe, verfasst hat. Die einen halten ihn für einen Priester der Diözese, andere leiten Meffreth vom hebräischen hortulus oder fertilitas ab, wieder andere lesen es aus Mellifluus fructus frondosus laetor in hortis heraus.” Johann Baptist SCHNEYER, *Geschichte der katholischen Predigt*, Freiburg, 1969, 226. A *de sanctis*-rész végén szereplő disztichonos versből származó idézet pontatlan itt, hiszen a kezdő hexameter ez: „Mellifluus fructus frondosus, lector, in hortis / invenies...” (MEFFRET, *Sermones de tempore et de sanctis, sive Hortulus reginae*, Pars 1–3, [Basel, Nicolaus Kessler, non post 1483/84], CIH 2244, Bibl. nat., Inc. 493, a továbbiakban a *de sanctis*-rész: MS, a *de tempore*-rész téli része: MH, nyári része: MA.)

harmadik Karácsony napi beszédének¹⁹ prothemáját másolta ide, néhány kihagyással, illetve apróbb, főként szórendi módosításokkal:²⁰

Thema

Egredimini, filie Sion, et videte regem Salomonem in dyademate, quo coronavit eum mater sua. Can. III.²¹ Scribit Gwido Comoracensis²² episcopus dicens: Quoddam castrum pulcerrimum²³ edificatum fuit super fluvium magnum, ubi plures conveniebant nobiles ad solacia exercenda. Contigit quadam vice, cum essent pariter, viderunt Cignum album descendere per alpheum rive habentem cathenam argenteam in collo, per quam traxit naviculam, in qua sedebat Gigas, iuvenis pulcre forme, fortissimi corporis et elegantissime complexionis. Cignus igitur applicavit iuxta castrum,²⁴ et Gigas de navicula²⁵ in terram prosiliit, quod nobiles videntes eum cum reverentia et miratione magna susceperunt. Gigas ergo ad preces nobilium ibi mansit et electus in regem, crevit²⁶ in gentem magnam.

Mystice per castrum illud mundus iste²⁷ intelligitur, qui respectu magni²⁸ celi est quasi castrum,^{29 30} nam³¹ secundum naturales terra est undique aquis circumdata, sicut et hoc per regem Alexandrum Magnum est probatum. Legitur in hystoria ipsius, quod ipse modum excogitavit, quomodo posset in celum ascendere³² (sic), quod videmus, fecit ergo sedem excogitare, et apprehendens duos griffones colligavit eos cathenis et posuit ante eos in summitate cibaria <eorum>³³ eorum.³⁴ Ceperunt ergo sursum tendere, donec terra

¹⁹ Ez a szentekről szóló rész 17. darabja, MS 17.

²⁰ A BH szerint e háromrészes sermo-gyűjtemény nyolc példányáról (közülük egy kézirat, n. 1659) derül ki középkori magyarországi használat. Összevetésünkhöz az 1483/84-nél nem később Baselban megjelent kiadásnak a Hungarica-gyűjteményben nem szereplő, fent hivatkozott példányát használjuk. (Az 1496-os kiadás egyik wolfenbütteli példányának fényképe megtalálható a Herzog August Bibliothek honlapján: <http://diglib.hab.de/wdb.php?dir=inkunabeln/372-1-theol-2f-2>.) A kéziratnak a nyomtatott gyűjteménytől való eltéréseit a lábjegyzetben regisztráljuk, Meffret másolt szövegét dőlt betűvel szedve.

²¹ Ct 3,11: „Egredimini et videte, filiae Sion, regem Salomonem in diademate quo coronavit illum mater sua in die desponsationis illius, et in die lætitiæ cordis ejus.” (Csak liturgikus szövegből eredhet a szórendi szövegváltozat, karácsonyi motetták szövege azonos e themával.) A bibliai idézetek azonosításának alapja: *Biblia Sacra iuxta Vulgatam Clementinam*, ed. A. COLUNGA, L. TURRADO, Madrid, 1946 (<http://vulsearch.sourceforge.net/gettext.html>). A bibliai idézetek a szövegközlésben dőlt betűvel szerepelnek.

²² Comoracensis / *Comeracensis*

²³ pulcerrimum / *pulchrum*

²⁴ igitur applicavit iuxta castrum / *igitur iuxta castrum applicavit*

²⁵ navicula / *navi*

²⁶ crevit / *crevitque*

²⁷ Betoldott szó: iste

²⁸ magni / *magnitudinis*

²⁹ castrum / *castellum*

³⁰ Kihagyott szöveg: *in quod Christus intravit, Luc. X. Hoc castrum situm est super fluvium, ...*

³¹ nam / *quia*

³² in celum ascendere / *ascendere in caelum*

³³ Törlés nyoma látható.

³⁴ eorum / *illorum*

tota videbatur sub se quasi area, vulgo zerew,³⁵ et mare sicut draco magnus girans eam circumquaque. Sed divina virtus obumbravit eos et griffones deiecit in terram et in loco campestri longe exercitu itineris dierum decem, nullam tamen lesionem sustinuit³⁶ Alexander, et ipse forti angustia vix a militibus suis est inventus. Ex hac patet hystoria, quod castrum huius mundi ab aquis circumdatum est,³⁷ ad hoc castrum venit albus cignus, hoc³⁸ Gabriel archangelus,³⁹ qui dicitur cignus ratione proteccionis. Recte, sicut dicitur secundum naturales et precipue dicit⁴⁰ Martianus, quod cignus pullos suos sollicite protegit et custodit.⁴¹ Ita angelus protegit sibi commissos et protegit (sic), Ps.: *Angelis suis* etc.⁴² Iste cignus nobilissimus de excelso celorum *missus a Deo in civitatem Galileae, cui* etc.,⁴³ Lucae I.,⁴⁴ habuit cathenam argenteam, id est salutacionem angelicam hanc: *Ave, gratia plena*, que dicitur argentea,⁴⁵ quia sicut⁴⁶ argentum dulciter sonat, sic hec salutacio in auribus Virginis dulciter resonavit teste Bernardo in sermone: Est tibi, o Maria, quasi dulce osculum audire hoc verbum salutacionis: *Ave gratia plena*. Tociens enim oscularis, quociens per Ave Maria salutaris.^{47 48} Cum hac cathena argentea attraxit ad consensum hanc⁴⁹ naviculam, scilicet Virginem Mariam, que navis dicitur, quia per eam ad portum salutis eterne venimus.^{50 51} In hac⁵² sedit Christus,⁵³ de quo⁵⁴ Ps.: *Exsultavit ut Gigas ad currendam viam eius*.^{55 56} Iste Gigas est pulcer, Ps.:⁵⁷ *Speciosus forma*

³⁵ Betoldott szöveg: vulgo zerew

³⁶ lesionem sustinuit / *sustinuit laesionem*

³⁷ ab aquis circumdatum est / *est circumdatum aquis*

³⁸ Kihagyott szöveg: *est*

³⁹ archangelus / *angelus*

⁴⁰ dicit / *ait*

⁴¹ Kihagyott szöveg: *et appropinquantibus pullis fortiter se opponit* [= a fiókáihoz közelítőkkal elszántan szembenéz].

⁴² protegit, Ps. *Angelis suis* etc. / *custodit et appropinquantibus sibi pullis se fortiter opponit, secundum illud Ps.: Angelis suis mandavit de te etc.* [Ps 90,11: „...ut custodiant te in omnibus viis tuis.”]

⁴³ Betoldott szöveg: *cui* etc.

⁴⁴ Lc 1,26.

⁴⁵ Manuscriptum: *artegia*

⁴⁶ Betoldott szöveg: *sicut*

⁴⁷ Eredetileg: *salutaris per Ave Maria*, a szórendi cserét korrekciós jel jelöli.

⁴⁸ Kihagyott szöveg: *Ideo potuit dicere illud Cant. V.: Sonat vox tua in auribus meis. Vox enim tua dulcis, et facies tua decora.* [Ct 2,14.]

⁴⁹ Betoldott szöveg: *hanc*

⁵⁰ per eam ad portum salutis eterne venimus / *in ipsa venimus ad portum salutis aeternae*

⁵¹ Kihagyott szöveg: *Ideo dicitur de ipsa Prover. ultimo: Facta est quasi navis institoris a longe portans panem suum.* [Prv 31,14.]

⁵² Kihagyott szöveg: *navicula*

⁵³ Kihagyott szöveg: *geminae substantiae*

⁵⁴ Kihagyott szöveg: *dicit*

⁵⁵ Betoldott szöveg: *eius*

⁵⁶ Ps 18,6.

⁵⁷ Ps. / *quia secundum Ps. XLIV.* [Ps. 44,3; *Graduale* Karácsony nyolcadában vasárnap.]

pre filiis hominum, Ps. xliiij.⁵⁸ Et est fortissimi corporis, quia *Dominus fortis et potens*, *Dominus fortis*⁵⁹ in prelio, Ps.⁶⁰ Hic Gigas elegantissimus hodie de navicula virginali prosiliit in terram huius mundi per suam nativitatem, sicut⁶¹ protestatur⁶² Ecclesia: *Puer natus*⁶³ nobis⁶⁴ etc.,⁶⁵ Isaie 9.⁶⁶ Ideo nobilissimi cives celi⁶⁷ cum gaudio susceperunt laudantes et dicentes: *Gloria in excelsis Deo*, Luce ij.,⁶⁸ et ad hoc hortatur nos Sapiens in verbis prelibatis dicens: *Egredimini*⁶⁹ etc.⁷⁰

(„Jöjjetek, Sion leányai, és lássátok Salamon királyt koronájában, mellyel anyja koronázta meg őt. Énekek III.

Guido cambrai-i püspök írja: Volt egy gyönyörű vár, nagy folyó fölé épült; számos nemesember szokott itt találkozót tartani, vigasztalást keresve. Történt egyszer, mikor együtt voltak, hogy egy hófehér hattyút láttak leereszkedni a part mentén, kinek nyakán ezüst lánc volt, s ezzel egy kis hajót húzott, melyben Gigas ült, egy szép alakú, nagy erejű, kiváló testalkatú ifjú. A hattyú partot ért a vár mellett, és Gigas a hajóból a földre ugrott; ezt látva a nemesek nagy tisztelettel és csodálattal fogadták őt. Gigas pedig a nemesek kérésére ott maradt velük, királlyá választották, és nagy nemzetség származott tőle.

Misztikus értelmezésben a vár ezt a világot jelenti, mely a nagy ég felől nézve várszerűségnek látszik, hiszen a természettudósok szerint a földet mindenfelől víz veszi körül; ez igazolódik Nagy Sándor király által is.

Azt olvassuk históriájában, hogy kigondolta a módját, hogyan emelkedhet föl az égbe, melyet látunk; terveztetett tehát egy ülőalkalmatosságot, és befogott két griffet, odaláncolta őket, és nekik való abrakot tett eléjük a magasba. Nekiindultak hát fölfelé, míg nem a földet maga alatt csak akkorának látta, mint egy szérű, a tenger pedig egy nagy sárkánykígyónak látszott, mely körbefogja. Ám isteni erő vetette rájuk árnyékát, s a földre

⁵⁸ Ide betoldott szöveg: Ps xliiij. Kihagyott szöveg: *Et candor lucis aeternae, et speculum sine macula, Sapientiae VII.*

⁵⁹ fortis / potens

⁶⁰ Ps 23,8.

⁶¹ Kihagyott szöveg: *canendo*

⁶² Kihagyott szöveg: *sancta mater*

⁶³ Kihagyott szöveg: *est*

⁶⁴ Kihagyott szöveg: *et filius datus est nobis*

⁶⁵ Betoldott szöveg: etc.

⁶⁶ Is 9,6: „Parvulus enim natus est nobis”.

⁶⁷ Kihagyott szöveg: *ipsum*

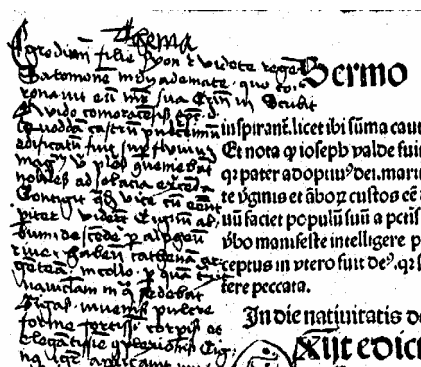
⁶⁸ Vö. Lc 2,14. Kihagyott szöveg: *Ideo dicit Augustinus contra Faustum: Scio inaestimabile gaudium angelis sanctisque patribus in Christi nativitate felicissima fore natum, pariter nos debemus illis conformari, et hodie venientem regem cum gaudio suscipere. Recte sicut fit in curiis regum. Tunc enim tota curia iucundatur, quando novus dux generatur.*

⁶⁹ *Egredimini / Egredimini, filiae Sion, et vi[dete]*

⁷⁰ Ct 3,11. Meffretnél a prothema lezárását a sermo distinctiói követik: „In quibus notanter duo considerantur. Primo devota Christi nati obviatio, ibi: *Egredimini*. Secundo decora eiusdem coronatio, ibi: *diademate*.” A *de sanctis*-rész *tabula alphabeticá*jában e szövegrészre két cím hivatkozik: „Alexandri Magni astutia, IX. C. Idem ad caelum voluit volare et quomodo, XVII. A.” „Cygni natura, XVII. B.” Nem kereshető a szövegrész e szavak alapján: castrum, Gigas, griffones.

vetette a griffeket egy mezőn, tíznapi járőföldre a hadseregtől; mégse érte Sándort semmi sérülés, pedig szorult helyzetében katonái alig találtak rá.

Kitűnik ebből a történetből, hogy e világ várát vizek veszik körül; ehhez a várhoz érkezett meg a fehér hattyú, vagyis Gábrriel arkangyal, akit az oltalmazás okából neveznek hattyúnak. Helyesen, ahogy a természettudósok, kiváltképpen Martianus mondja, mert a hattyú fiókáit nagy gonddal oltalmazza és őrzi. Így oltalmazza az angyal a rábízottakat és oltalmazza őket, Zsoltáros: *Angyalainak* stb. Ez a nemes hattyú, kit a menny magasából *Isten küldött Galilea városába, melyet* stb., Lukács I. fejezete szerint, ezüst láncot viselt, vagyis ezt az angyali üdvözetet: *Üdvöz légy, malasztal teljes* – s ezt ezüstnek mondják, mert miként az ezüst hangja édes, így visszhangzott ez az üdvözet a Szűz fülében is édesen Bernát beszédének tanúsága szerint: Ó, Mária! Édes csók neked az üdvözet e szavait hallgatni: *Üdvöz légy, malasztal teljes*. Mert annyszor kapsz csókot, ahányszor az Üdvözléggel köszöntenek. Ezzel az ezüst láncsal bírta egyetértésre ezt a kis hajót, ti. Szűz Máriát, akit hajónak nevezünk, mivel általa az örök üdvösség kikötőjébe érkezünk. Benne ül Krisztus, akiről a zsoltár ezt mondja: *Ujjongott mint gigász a rá váró útnak*. Ez a gigász szépséges, *ékesebb az emberek fiainál*, a XLIV. zsoltár mondja; nagy erejű, mivel *erős és hatalmas az Úr, erős az Úr a harcban*, Zsoltáros. Ez a kiváló gigász a mai napon kiszökkent szűzi hajójából e világ földjére születése által, miként az Egyház tanúságot tesz erről: *Gyermek született nekünk* stb., Izaiás. Ezért az ég nemes lakói örömmel fogadták dicsőítést mondván: *Dicsőség a magasságban Istennek*, Lukács II. fejezet, és erre buzdít bennünket a Bölcs az előrebocsátott ígékben: *Jöjjetek* stb.”)

3. ábra. A Meffret-idézet kezdete egy ősnymotatványban és Bertalan Johannes Nider nyomtatott szövege mellé írt másolatában

E gondolatmenet különösségeire nem pusztán a jegyzetelő prédikátor választása miatt érdemes felfigyelnünk, hanem gondolhatunk a könyvet használó prédikátor által minden bizonnyal tapasztalatok birtokában maga elé képzelt közönségre is. A prédikációs segédkönyvként használt anyag nagy részét úgy tekinthetjük, mint ami ismerős a hallgatóság számára, függetlenül a szereztetés helyétől és idejétől, a szerző rendi, nemzeti hovatartozásától. Az itt vizsgált Nider-kötet bejegyzéseivel együtt arról tanúskodik elsősor-

ban, hogy maguk a Nider-beszédek felhasználhatónak bizonyultak a 15. század végi magyarországi közönség előtt való prédikálásra, s a bejegyzések csupán az egyes szövegrészek felhasználhatóságának mértékét mutathatják meg árnyaltabban.⁷¹ Így a vizsgált dokumentum legfontosabb tanulsága, hogy – tekintettel az anyanyelvű szóbeliségben való megjelenés valószínűsíthetőségére – e beszédmintákat ugyanannyira alapos okkal tekinthetjük a magyar irodalomtörténet részének, mint pl. Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt sermo-gyűjteményeit.

Igen nagyra kell tehát értékelnünk a fenti Meffret-idézet szerepeltetését, hiszen gondolatmenetének építkezése a benne szereplő elemek meglehetősen heterogén eredetével együtt a befogadó részéről bizonyos képzettséget feltételez, amelyet laikus hallgatók éppen az igényes prédikációk rendszeres hallgatása által szerezhettek meg. Ha elfogadjuk, hogy valós befogadói igényhez igyekszik alkalmazkodni prédikátorunk, amikor a szokásosabbnak tekinthető Nider-féle karácsonyi gondolatmenet alternatíváját kínálja, akkor azt hihetjük, hogy hallgatóságát eléggé felkészültnek tartja a lejegyzett gondolatmenet befogadására, s hogy emlékezetes élményben részesíti őket ezzel.

A Guido püspökre való hivatkozás jegyében kezdődő képrendszer nyitottságát, azaz más képrendszerekkel való párhuzamba állíthatóságát az ábrázolt térbeli viszonyok vizuális megragadhatósága biztosítja. Mintha ez a térbeli viszonyrendszer lenne a toposz,⁷² amely a legkülönbözőbb eredetű és jelentésű narratívák közös nevezője lehet, s amely elvileg végtelen számú szüzsével öltöztethető fel.

E térbeli viszonyrendszert egyazon kép két különböző nézőpontból történő szemlélésének összevetése hozza létre: ez az első történet *mystice*-értelmezésének alapja. A folyóvízzel körülvett vár (*castrum*) a magas ég (*magnum caelum*) szemszögéből látszik ilyennek; a földi szemszög a kis képet nagynak, az egész látóteret betöltőnek látja: az egész teremtet világnak, a vizekkel körülvett szárazföldnek felel ez meg. A képi sík (*contigit quadam vice...*) és a fogalmi sík (*mystice...*) viszonyának jellemzője, hogy a földi dimenzióból érzékelhető kép csak égi látószögből világosodik meg és nyer morális tartalmat. Az égi látószög valóságosságát, hitelességét hivatott megmagyarázni a misztikus értelmezésen belül meglepő módon megjelenő újabb narráció a Nagy Sándor-re-

⁷¹ Prédikációs segédkönyv és elhangzó beszéd viszonyát leginkább anyanyelvű kódexirodalmunk tanulmányozása segít meghatározni; jellemző adat e tekintetben pl. a Karthauzi Névtelen eljárása, akinek közvetlen forrásait kutatva elsősorban nyomtatott prédikációs segédkönyvek használatára számíthatunk, miként a régóta számon tartott Pelbárt-fordítások mellett Robertus Caracciolus *Sermones de laudibus sanctorum* című gyűjteményéről is bebizonyosodott, hogy a Névtelen közvetlen forrásként használhatta, lásd SZÉP Eszter, *Újabb ferences sermo-gyűjtemény a Karthauzi Névtelen könyvespolcán = Plaustrum* (<http://sermones.elte.hu>), IV; RAPAVI Dóra, *A Karthauzi Névtelen forráshasználatának sajátosságai – a Robertus Caracciolus Szent Ferenc-napi beszédével való összevetés tanulságai = Plaustrum*, V; RADÓ Cecília, *Roberto Caracciolo OFM prédikátori működésének magyar vonatkozásai = Plaustrum*, VI, megjelenés alatt (elhangzott 2008. április 19-én az ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén rendezett VI. Ifjúsági Konferencián).

⁷² Max L. BAEUMER, *Vorwort = Toposforschung*, Hrsg. UÖ, Darmstadt, 1973, VII–XVII (Wege der Forschung, 395).

gényből:⁷³ az epizód csak egyetlen ponton kapcsolódik a beszédminta gondolatmenetéhez, amennyiben Sándor – a Phaëton-féle hübriszhez hasonló motiváció sugallta furfang segítségével – halandó ember létére a magas ég nézőpontjából vethet egy pillantást a lenti világra, s mivel – csodával határos módon – túléli ezt a kalandot, hitelt érdemlő tanúja lehet (talán éppen valami erre irányuló isteni szándék következtében) a földi látványt átértelmező égi perspektívának. Ebből az égi szemszögből a Sándor által egyébként nyilván nagyszabásúnak gondolt világ kisszerűsége válik érzékelhetővé – „csak akkorának látta, mint egy szérű”; figyelemre méltó, hogy prédikátorunk épp ezen a ponton érzi szükségét egy kulcsszó anyanyelvre fordításának (*area, vulgo zerew*).

A misztikus értelmezés folytatása a várat/világot/földet/szérűt körülvevő folyó/víz/tenger(kígyó) képéből indul ki, mégis a kezdő képre kell most ismét fókuszálnunk (a genitivusos szerkezet – *castrum huius mundi* – teljes metaforája nyomán), hogy meglássuk az éppen érkező fehér hattyút, s elidőzzünk a karácsonyi ünnepkör tetőpontján, Karácsony napján az érkezés misztériumánál, a pontosan kilenc hónappal ezelőtt, március 25-én ünnepelt fogantatásnál. Ezzel gondolatmenetünk idő-dimenziója is jelentősen kitágul, hiszen az Angyali üdvözlés ünnepét a liturgikus évben a legnagyobb keresztény ünnep követi, a feltámadásé, mely végső soron minden prédikáció keretét jelenti, a mise liturgiájában.⁷⁴ A hattyú fogalmi párhuzamaként, jelentettjeként Gábrriel arkangyal jelenik meg – az azonosítási mező mindenestre meglehetősen kicsiny és esetleges, hiszen a fiókáit oltalmazó hattyú képéhez nem személye, még csak nem is arkangyali minősége kapcsolható itt, hanem az őrangyali funkció. Mégse kell megütköznünk ezen az olyannyira részleges megfeleltetésen, hiszen sose feledjük a megszólalás tágabb és legtágabb keretét: a beszédet hallgató hívek a transzcendenshez való személyes kapcsolódás lehetőségeit keresik, várják el egyre inkább. Mindazonáltal a megfeleltetés igazolása a pogány auktoritásra, Martianus Capellára való hivatkozással ugyancsak erősíti a gondolatmenet univerzális érvényességét.

Így az azonosítás megtörténte után a hattyú nyakában hordott ezüst lánc motívumának gondolatmenetünkbe való bekapcsolása lehet a szónoki cél; alkalmas eszközként audiális párhuzam adódik, mert az angyal megszólalt, és a fémnek, az ezüstnek jól érzékelhető, 'édes'-nek minősíthető csengése van. E szinesztéziára újabb felel egy Bernát-idézet invenniálása által, melyben az ízlelés-érzéklethez szorosan – és érthető módon – tapintás-érzéklelet kapcsolódik, az 'édes' szó konkordanciája által, a csóké, s ez a kapcsolódási lánc négy érzéken át (látás, hallás, ízlelés, tapintás) a misztikus, azaz érzékleteket értelmező gondolatkapcsolás jegyeit mutatja,⁷⁵ s ezt mintegy megkoronázza a Bernát-idézet

⁷³ E részlet vizsgált forrásainkban csaknem szó szerint megegyezik a *Historia de proeliis Alexandri Magni* című szöveg megfelelő részeivel, pl.: QUILICHINUS DE SPOLETO, *Historia Alexandri Magni*, kiad. W. KIRSCH, Skopje, 1971, 329.

⁷⁴ A mai interpretátor talán hasonlít a vizsgált beszédminta célzott feldolgozójához, az elhangzó beszéd szónokához annyiban, hogy óhatatlanul bekapcsolja magyarázatába az általa ismert alapvető hittani, liturgikai, exegetikai ismereteket, amelyek magától értetődően kapcsolják össze az írott beszédvázlat gondolatmenetének írásban össze nem kapcsolt lépéseit.

⁷⁵ Aquinói Tamás a négy *sensust*, azaz szövegértelmezési lehetőséget tárgyalva a *litteralis/historicus* után következő további három (*allegoricus, tropologicus/moralis, anagogicus*) lehetőséget összefoglalóan *mysticus-*

csók-motívuma, a misztikus szerelemre utalva, melyben az Angyali üdvözlést imádkozó hívő azonosul az arkangyal szavait idézve a Krisztust nemző Okkal.

Mária szerepe képrendszerünkben csak villanásnyi: ő a hajó, kit az ezüst láncsal az angyal egytetésre bír, s aki kikötőbe – üdvösségre – viszi az üdvözlendőket, nyilvánvalóan szoros összefüggésben azzal, hogy utasa eredetileg Krisztus. Itt ismét eltávolodunk a hallgatóságot, a híveket közvetlenül érintő képzettársítástól: egy zsoltár-idézettel záródik rövidre a Guido püspöknek tulajdonított Gigász-történet Karácsony titkával; valószínűsíthetjük, hogy a *gigas*-konkordancia, vagyis a *gigas* szó zsoltárban való előfordulása, s ennek az ószövetségi szöveghelynek (Ps 18,6) a megváltástörténethez való kapcsolása hozta létre ennek a beszédminta-részletnek a gondolatmenetét, hiszen ez vonja magához és kapcsolja össze a többi elemet.

A gondolatmenetet záró visszacsatolás a themához, illetve az ünnephez prédikátorunknál meglehetősen elnagyolt, legalábbis ahhoz képest, hogy Meffret Szent Ágostonra hivatkozva elmondja: „Tudom, hogy képzelhetetlenül nagy öröm támad Krisztus üdvösséget termő születésekor az angyalok és a szent pátriárkák körében; hozzájuk kell hasonlunk, és a mai napon érkező királyunkat fogadjuk örömmel! Miként a király udvarában így a helyes. Hiszen örvendezik az egész udvar, midőn új királyfi születik!” E kihasználás nyomán az előtünk fekvő kézírásos szöveg hiányosnak tűnhet ugyan, ám talán joggal feltételezhetjük, hogy a gyakorlott prédikátornak a legcsekélyebb gondot sem okozza a megfelelő aktualizáló kiegészítés.

Részletes elemzésünket természetesen nem az indokolja, hogy sosem látott, eredeti szöveggel találkoztunk volna; mégis fontosnak tarthatjuk a magyar prédikátor választása miatt e szöveg különösségét, hiszen joggal feltételezhető, hogy ilyen természetű szövegek adaptációja nem volt idegen hazai prédikátoraink gyakorlatától. E szöveg jelenlétéhez képest kisebb jelentőségű, mégis figyelemre méltó tanulságokkal szolgál prédikátorunk szövegének összevetése forrásával; ezt a vizsgálatot szövegközlésünk lábjegyzetei dokumentálják. Alkotói közreműködése leginkább elhagyásaiban érhető tetten. Szórendi változtatásainak értékelésétől most eltekintünk; általánosságban az lehet a benyomásunk, hogy a másolás nem szavanként történik, hanem szintagmáinként, nagyobb értelmi egységeinként – ez az értő, alkotó beavatkozásra állandóan kész másoló attitűdje.

A betoldások sokszor a világosabb érthetőséget szolgálják, pl.: „per castrum illud mundus iste intelligitur”; „sicut argentum dulciter sonat, sic hec salutatio” stb. Így van ez a legérdekesebb betoldás esetében is bizonyára, mely scriptorunk magyar anyanyelvűségét először e betoldásban bizonyítja: „area vulgo zerew”.

nak vagy *spiritualis*nak nevezi. (Pl. Super Sent., lib. 3 d. 37 q. 1 a. 5 qc. 1 co.; I^a-II^{ae} q. 102 a. 2 co.; I^a q. 1 a. 10 co. stb.) Az érzékelés területei tehát e nagy hagyományú, a bibliai exegézis módszertanából eredő, ma leginkább tipológiai szimbolizmusnak nevezett hermeneutikai módszerben alapvető szerepet játszanak.

2.1.2. János apostol mártíromsága – Meghalt-e a szeretett tanítvány? (Kapisztrán János véleménye)

Nider János evangélista ünnepére írott beszédében (NS 06) a János-evangélium végén szereplő, Péter és Krisztus között folyó, a végén Jánosra vonatkozó párbeszédéből választ themát (*Petrus vidit illum discipulum, quem diligebat Iesus, sequentem*. Ioh 21,20). Előrebocsátott distinctióinak megfelelően először János és Jézus rokoni kapcsolatát részletezi, majd rátér a megtérése, elhívása alkalmául szolgáló menyegző kánai menyegzővel való azonosításáról szóló vitára.

A harmadik, utolsó distinctio János mártíromságára vonatkozik. Itt fel kell oldani azt a látszólagos ellentmondást, hogy Jánosnak Mestere hosszú életet ígért, egészen a következő eljöveteleig, tehát az utolsó ítéletig tartót. A megoldáshoz a halál definíciója segít hozzá, hogy ti. a halál az élettől való megfosztottság, és az Ágostonnak tulajdonított mondat: „Annyiféle a halál, ahányféle az élet.” Így föl lehet sorolni hét életértéket, melyekről János lemondott.

Prédikátorunk a toldaléklapra írott kiegészítésében nem ezt az utat követi – a thema szövegkörnyezetének (Ioh 21,20–23) magyarázatát tarthatja Nidernél (NS 06. D) hiányosnak, tudniillik Péternek a János halálára vonatkozó kérdésével, s Jézus erre a kérdésre adott válaszával kapcsolatban. Hogy Nider maga is érezheti, hogy exegézisében nem adott minden tekintetben kielégítő választ, mutatja a szövegértelmezést záró tanulságos megjegyzése: „Documentum habemus, quod non pro magno reputandum est, si error surgit inter devotos in obscuris, dummodo non sint pertinentes, et statim dimittant infor[mati] a superioribus.” („Igazolásunk van arról, hogy nem szükséges nagy bajnak tartani, ha a hívek között a homályos helyek tekintetében tévedés üti fel a fejét, amíg nem makacsolják meg magukat, és nyomban elhagyják, amint feletteseik tájékoztatják őket.”)

Korábban bebizonyosodott, hogy a Nider-kötetet széljegyzetelő prédikátorunk keze ügyében – vagy ha tetszik, könyvkerekén – ott van Meffret sermo-gyűjteménye, a *Horculus reginae*. A szentekről szóló rész *Tabula alphabeticája* felhívja a figyelmet arra, hogy a János evangélista ünnepére írott beszédvázlat foglalkozik a szeretett tanítvány testének sorsával: „Iohannes evangelista an sit vere mortuus, et cum corpore et anima assumptus, ibidem [XX.] D.” („Hogy János evangélista valóban meghalt-e, és testével és lelkével együtt felvétetett, ugyanott [20. beszéd] D.”) A hivatkozott helyen Meffretnél Krisztus Jánosról való lelki gondoskodásának hatodik jeleként ugyanezen evangéliumi locus (Ioh 21,22) értelmezését olvashatjuk. Négy véleményt sorakoztat fel János testének sorsát illetően – anélkül azonban, hogy választana közülük.

Miért nem felel meg Meffret magyarázata sem prédikátorunknak? Miért választ e kérdéskör tisztázására újabb kötetet a rendelkezésére álló könyvtárból, és vajon miféle szempont alapján? Műfajt vált, történelemlétkönyvet üt fel a megfelelő helyen, Antoninus

Florentinus *Chroniconját*.⁷⁶ Bizonyára nincs kétsége afelől, hogy prédikálható anyagot talál a domonkos rendből érsekségre emelt szerző gyűjteményében:

Nyírbátori Bertalan bejegyzése az utólag a kötetbe kötött lapon

De corpore Iohannis apostoli et ewangeliste quid sit, multiplex est opinio. Aliqui dicunt, quod sepulchrum eius, quod est apud Ephesum, continet ipsum vivum sew viventem, et adhuc in eo vivit, quousque veniat Christus ad iudicium, habentes in argumentum huius, quod illic terra sursum quasi ebulliens scaturit, quod ex eius anhelitu fieri dicunt. Sed hanc reprobant Augustinus dicens, quod minus est, si dormiens vivat, quam si mortuus viveret cum Christo beatus. Cur ergo Christus discipulo, quem pre ceteris diligebat, pro magno munere tam longum donasset somnium, et privasset eum interim tanto bono? Non est ergo hoc credendum.

Secunda opinio est, quod sit mortuus secundum illud Psalmiste: *Quis est homo, qui vivit, et non videbit mortem?*⁷⁷ Et postea surrexerit in anima et corpore glorificatus, habens in argumentum, quia corpus eius non invenitur.

Tercia opinio est, quam refert Thomas de Aquino super Iohannem, et eam secutus est dominus Iohannes Dominici cardinalis, et hanc tenuit assertive Iohannes Capistranus, quod Iohannes sit translatus in Paradisum terrestrem, postquam illam foveam sibi paratam descendit apparente super foveam immensa luce, ut videri non posset,⁷⁸ et e Paradiso veniet in mundum istum tempore Antichristi predicaturus contra eum cum Enoch et Elia, et mortem passurus martyrii per eum cum Enoch et Elya. Argumentum habens illud (törítés) dictum Christi sibi et Iacobo, germano eius: *Calicem quidem meum bibitis*, Math. xx.,⁷⁹ scilicet passionis per martirium migrando. Et illud: Sic eum volo manere, donec veniam, scilicet ad iudicium, et sic vivit in Paradiso terrestri.

Quid ergo dicemus ad haec?

Dicendum, quod opinio prima iam per prescripta est reprobata.

Antoninus Florentinus: *Prima pars historialis, titulus VI., capitulum VI., paragraphus III.*

De corpore Iohannis quid sit, est multiplex opinio. Aliqui dicunt, quod sepulchrum eius, quod est apud Ephesum, continet ipsum vivum et dormientem, et in eo adhuc vivit, quousque veniat Christus ad iudicium, habentes in argumentum huius, quod illic terra sursum quasi ebulliens scaturit, quod ex eius anhelitu fieri dicunt. Sed hanc reprobant Augustinus dicens, quod minus est, si dormiens vivit, quam si mortuus viveret beatus cum Christo. Cur ergo Christus discipulo, quem prae ceteris diligebat, pro magno munere tam longum donasset somnium, et privasset interim eum tanto bono? Non est ergo hoc credendum, sed potius quod mortuus sit, secundum illud: Quis est homo, qui vivit, et non videbit mortem? Et postea surrexerit in anima et corpore glorificatus, et ideo corpus eius non invenitur. Et haec est secunda opinio. Nam tertia opinio – quam etiam refert Thomas super Iohannem, et eam secutus est dominus Iohannes Dominici cardinalis – est, quod Iohannes sit translatus in Paradisum terrestrem, postquam in illam foveam sibi paratam descendit apparente super foveam immensa luce, ut videre posset, et e Paradiso veniet in mundum istum tempore Antichristi praedicaturus contra eum cum Enoch et Elia, cum enim dignior sit lex evangelica lege naturae vel Mosaica, videtur satis verisimile, quod sicut lex naturae habebit Enoch, lex Mosaica Eliam, ita evangelica Iohannem testes contra Antichristum pro Christo. Et sic ad plenum implebitur dictum a Christo sibi et Iacobo, germano eius: *Calicem meum bibetis*, Math. XX., scilicet passionis per martyrium migrando.

Sed etsi non morte violenta, sed naturali iam decessit secundum aliam opinionem, adhuc verum est, quod biberit calicem passionis, videlicet susti-

⁷⁶ A *Chronicon* idézett, 1484-ben Nürnbergben megjelent kiadása (CIH 225, Bibl. nat., Inc. 4) első részének *Registrum*ában ez áll a megfelelő locus-hivatkozással: „Iohannis evangelistae corpus ubi sit, recitantur opiniones.” E forrásként szolgáló locus azonosítását a bejegyzés utolsó bekezdése is bizonyossá teszi.

⁷⁷ Vö. Ps 88,49.

⁷⁸ ut videri non posset / ut videre posset: scriptorunk szövegváltozata könnyebben értelmezhető.

⁷⁹ Vö. Mt 20,23.

Secunda autem non est refutanda, sed neque autentica.

Tercia autem videtur esse opinio probabilior, cum in ore duo vel trium testium debet stare omne verum; modo ita est in opinione ista, scilicet tertia, et est cum hoc opinio doctorum satis famosissimorum, ergo etc. Cum enim dignior sit lex ewangelica lege nature vel Mosaica, videtur satis verisimile, quod sicut lex nature habebit Enoch, lex Mosaica Elyam, ita ewangelica Iohannem testes contra Antichristum pro Christo, ergo etc.

Hec doctor angelicus Anthoninus archiepiscopus Florentini in summario primi voluminis parte hystoricali titulo sexto, capitulo sexto, § tercio.⁸⁰

nendo multas persecutiones pro Christo et martyria. Nam et flagellatus legitur cum ceteris in Actibus apostolorum, et a Domitiano caesare propter insuperabilem evangelii constantiam Romam adductus, ante portam Latinam in ferventis olei dolium missus fuit, sed divina favente gratia illaesus exivit a dolore carnis, sicut et a corruptione alienus. Et exinde in Pathmos insulam exilium relegatus. In qua destitutus societate hominum consolatio ei non defuit angelorum. Ibi enim habuit revelationes Apocalypsis per angelum. Quod ergo Christus dixit: Sic eum velle manere, donec veniam – potest intelligi? Veniam, scilicet ad iudicium, sic vivit in Paradiso terrestri. Si autem mortuus est, sive iam resuscitatus in corpore sive non, intelligitur: sic eum volo manere, id est sine morte violenta, sicut tu, Petrus, cui loquebatur Christus transiens, donec veniam pro eo, etiam pro corpore, sive pro anima tantum. Sic et quarta opinio habet, scilicet quod intrans sepulchrum, obierit remanente solo corpore in sepulchro, quod tamen non invenitur, sicut et de corpore Moisi scriptum est Deo sic dispensante iudicio nobis occulto. Vel donec veniam in regno Ecclesiae dilatatae per orbem, sic exponit Beda illud Matthaei: *Sunt quidam de hic stantibus, ut Iohannes, qui non gustabunt mortem, donec videant Filium hominis venientem in regno suo*. Dicitur enim se ubique per orbem diffusa Ecclesia, dum per orbem ubique regnabat Christus per fidem in mentibus hominum. Nam plus ceteris apostolis Iohannes pluribus annis supervixit usque ad tempora Traiani.

⁸⁰ „Hogy János apostol és evangélista testével mi van, erről többféle nézet létezik. Némelyek azt mondják, hogy Ephesus melletti sírjában ott van elevenen, vagyis életben van, és mindaddig abban él, míg eljön Krisztus az ítéletre; erre az a bizonyítékuk, hogy arrafelé a föld mintegy buborékokat eresztve felbuzog, s ezt szerintük az ő lélegzése okozza. Ezt azonban cáfolja Ágoston mondván, hogy kisebb dolog, ha alva él, mint ha holta után élne üdvözülten Krisztussal. Hát miért is ajándékozta volna meg Krisztus a tanítványt, akit jobban szeretett a többiekénél, oly hosszú álommal, nagy adomány gyanánt, s fosztotta volna meg őt eközben a legnagyobb jótól? Nem kell tehát ezt elhinnünk. A második vélemény, hogy meghalt – a Zsoltáros e szavai szerint: *Ki az az ember, aki él, és nem fogja meglátni halálát?* –, s azután föltámadott, lelkében és testében megdicsőült, s erre az a bizonyíték, hogy nincs meg a teste. A harmadik vélemény, amelyet Aquinói Tamás mond el Jánost kommentálva, és ehhez csatlakozott Iohannes Dominici bíboros, és ezt tartotta a maga véleményének Kapisztrán János, hogy János a földi Paradicsomba helyeztetett át, miután leszállott a számára előkészített verembe, s a verem fölött oly mérhetetlen fényesség tűnt fel, hogy nem látszódhatott; és a Paradicsomból fog eljönni erre a világra az Antikrisztus idejében, hogy prédikáljon ellene Énokkal és Illéssel együtt, és vértanúhalált fog halni általa Énokkal és Illéssel együtt. Erre bizonyíték Krisztusnak az a mondása, amit neki és Jakabnak, a fivérének mondott: *Kelyhemet pedig kiisszátok, Máté 20.*, tudniillik passióját, vértanúhalállal költözve el [ebből a világból]. És ez: *Azt akarom, hogy ő így maradjon meg, míg el nem jövök*, ti. az ítéletre, és így a

Prédikátorunk betoldásai (lásd szövegében, az első hasámban aláhúzva) és elhagyásai (lásd Antoninus szövegében, a második hasámban aláhúzás nélkül) a másolt szöveghez képest legtöbbször a gondolatmenet és az állásfoglalás világosabbá tételét szolgálják. A firenzei érsek a második nézet megfogalmazását nem előre bocsátja, hanem utólag jelzi – áttekinthetőbb pedig megfordítva, ahogy Bertalanál szerepel. Bizonyára éppen a közkezen forgó vélemények értékelése, s a kellően argumentált állásfoglalás kimondásának igénye vezeti el a prédikátort a legmegfelelőbb anyag invenálásáig – a leghíresebb tanítók (*doctores famosissimi*) tekintélyével igazolható vélemény egyedül igaznak állítható tanításáig.

E leghíresebbek sorában szerepelteti Antoninus felsorolását megtoldva Kapisztrán Jánost is; a rá való hivatkozás különösen érdekes, és rejtélyes is: vajon egy további nyitott könyvet kell elképzelnünk a keréken? (Miközben persze Aquinói Tamás és Iohannes Dominici szövegének közvetlen és aktuális használatáról itt nem lehet szó.) Vagy hallott, és nem olvasott ismeret ez? Vagy olvasmányélmény alapján, de emlékezetből történik a hivatkozás? Talán éppen az egykor élőszóban hallottak indítják a kérdés alapos tisztázására?

4. ábra. A harmadik – egyedül hitelesnek elfogadott – vélemény tanúinak sorában a harmadik sor elején Kapisztrán János nevét olvashatjuk

A harmadik – utóbb a leghitelesebbnek minősített – nézet szövegét prédikátorunk jelentős mértékben átszerkeszti: betold, rövidít, átemel. Arra készülhet ezzel, hogy ezt a véleményt állítsa be elfogadandónak gondolatmenete záró részében (*Quid ergo dicemus ad haec?*), kihagyva többek között az Antoninusnál negyedikként tárgyalt nézet ismertetését. Betoldásai e nézet eszkatologikus jelentőségét erősítik: az Antikrisztus idejében nemcsak az ellene való prédikálásban lesz társa Jánosnak Énok és Illés, hanem az ő keze által elszenvedett mártírumban is. A fentebbi két pont, két vélemény-ismertetés logikai szerkezetét követve itt is betoldja az *argumentum habens* kifejezést (Antoninusnál csak

földi Paradicsomban él. **Mit szóljunk tehát ezekhez?** Azt kell mondani, hogy az első nézetet már a fentiek megcáfolták. A második pedig nem elvetendő, de nem is kétséget kizáróan hiteles. A harmadik nézet azonban elfogadhatóbbnak látszik, hiszen két vagy három tanú szólásában meg kell lennie a teljes igazságnak; most ez a helyzet ezzel a harmadik nézettel, és egybevág ez a leghíresebb doktorok nézetével, tehát stb. Mert ahogy az evangéliumi törvény előbbre való a természeti törvénynél vagy a mózesi törvénynél, eléggé valószínűnek tűnik, hogy miként a természeti törvény tanúja az Antikrisztus ellen Krisztus mellett Énok volt, a mózesi törvényé Illés, így az evangéliumié János, tehát stb. Ezeket az angyali doktor, Antoninus, Firenze érseke [mondja el], Summájának történelmi részében, az első kötet hatodik titulusában, a hatodik fejezetben, a harmadik pontban.”

az első pontban szerepel ez). A három prófétának a három törvénnyel párhuzamos, az Antikrisztus tevékenységével szemben Krisztusért való működéséről szóló mondatot tkp. félre teszi a végső tanulságig. Ide inkább olyan mondatot – citátumot – választ Antoninus további, egészében nem felhasznált szövegéből, amely szerint János az ítéletig vár a vértanúságra a földi Paradicsomban.

A gondolatmenet konklúziója – melynek címét, kezdetét grafikailag is elkülöníti a scriptor, nemcsak a nagyobb és kevésbé kurzív betűtípus használatával, de a középre helyezéssel is – önálló szerkesztmény, feszes logikai szerkezete, a három nézet hitelesség tekintetében növekvő értékelése az egyetemi *quaestiók* szerkezetére emlékeztet, miközben ez a skolasztikus retorika igen alkalmasnak látszik a hallás utáni befogadásra; könnyebb elképzelni prédikáció részeként, mint Antoninus Florentinus kissé csapongó, szerkezetét tekintve széttartó szövegét. Tudatos szerkesztés eredménye lehet a háromféle törvény múltjáról és jövőjéről szóló mondat idehelyezése, a zárlatba, nemcsak időben előrehaladó, hanem az értékelést tekintve szintén növekvő sorrendben; így a prédikálható végső tanulság – az *ergo etc.* helyén elmondható alapvető, erkölcsi következményekben gazdag hittani tény – az utolsó ítélet, a világ vége várásához kapcsolódhat, s nem János evangélista (egyébként nyilván igen értékes ereklyeként hiányolt) porhüvelyének sorsához, miközben a firenzei érsek látnivalóan nem tud elszakadni teljesen ettől a kérdéskörtől, negyedik nézetként Mózes testének eltűnésében mutatva párhuzamot.

A bejegyzést záró hivatkozás semennyire sem érzékelteti a másolt szövegbe való beavatkozást; e hivatkozás igen pontos (ma is könnyen visszakereshető), és nem az egyébként szintén szokásos *haec secundum N* formulát alkalmazza – amely sejteni engedné a másolt szöveg szabadabb kezelését –, hanem a gyakoribb *haec ille*, vagy a szerző nevével *haec N* kifejezéssel azt sugallja, hogy szó szerinti másolásról lenne szó.

2.1.3. Angyali üdvözlés

Az Annunciatio ünnepére írt Nider-sermo (NS 14) hosszabb és rövidebb bejegyzései arról tanúskodnak, hogy a jegyzetelő az egész gondolatmenetben – valószínűleg prédikálásra készülve – igen elmélyedt, és bizonyos pontokon más könyvekből keresett ki az itt szereplőnél frappánsabbnak tartott részeket.

Nider az esti Ave Maria-mondásra való harangozást egy avignoni történettel igazolja. Ehhez kapcsolódik prédikátorunk lapalji betoldása, melyet ismét Meffret *de sanctis*-kötetéből vesz át:

Refertur in li. trium regum c. xxxix.,⁸¹ quod Helena,⁸² devota regina veniens Nazaret, pulcerrimam capellam,⁸³ ecclesiam fabricavit Nazaret.⁸⁴ In qua quidem a dextris prope

⁸¹ Kéziratban és Meffretben c. xxxix. helyett cxxxix. szerepel.

⁸² Helena: utólag beszűrt szó.

⁸³ Betoldott szöveg: capellam

⁸⁴ fabricavit Nazaret / Nazaret fabricavit

chorum in camera Virgo se inclusit, in qua angelus Domini conceptum Salvatoris nostri predixit. In ista camera fuit columna lapidea, circa quam angelus stetit, et suam ymaginem sicut ceram eidem in sigillo impressit. In qua etiam⁸⁵ columna diei annunciationis signum permansit. Quod cum sol ante occasum tangeret, tunc hora fuit, quando angelus Domini Mariam salutavit, et Domini conceptum annuntiavit.⁸⁶ Et temporibus Christianorum fuerunt certi ministri deputati in hac capella, qui videntes, quod sol tangeret hoc signum in capella, campanam⁸⁷ trahebant, quod audientes homines devote genuflectebant, et Ave Maria dicebant, et per hoc denotantes, quod angelus eo tempore ad Virginem veniens⁸⁸ devote sibi genuflexit,⁸⁹ et tamquam⁹⁰ et electe Imperatrice celorum honorem debitum exhibuit dicens: *Ave* etc.

(„A Három királyok könyvének 39. fejezetében szerepel, hogy Helena, a hitbuzgó királynő Názáretbe érkezve egy igen szép kápolnát, templomot épített Názáretben. Ebben jobb kéz felől, a kórus közelében a szobában, ahol a Szűz bezárkózott, s ahol az Úr angyala bejelentette Üdvöztök fogantatását, ebben a szobában volt egy köoszlop, ennek a közelében állt az angyal, és képmását, mint viaszt a pecsétbe, belenyomta. És meg is maradt ezen az oszlopon az [angyali] üdvözlés napjának a jele. Amikor a lemenő nap ezt érinti, akkor volt az óra, mikor az Úr angyala köszöntötte Máriát, és az Úr fogantatását bejelentette. A keresztény időkben pedig kirendeltek megfelelő szolgálattevőket e kápolnába, hogy amikor látják: megérinti a nap e jelet a kápolnában, meghúzzák a harangot; s ezt hallva buzgón térdet hajtottak az emberek, és Üdvözlégyet mondtak, ezzel is jelezve, hogy abban az időben az angyal megérkezve a Szűzhöz buzgón térdet hajtott előtte, és a menny e kiválasztott Úrnőjének megadta a kellő tiszteletet, mondván: *Üdvöz légy* stb.”)

E helyen bebizonyosodik, hogy prédikátorunk semmiképpen nem használhatta pl. a Herzog August Bibliothek jóvoltából a világhálón is olvasható 1496-os nürnbergi Meffret-kiadást, hiszen ebben a *Liber trium regum*ra való hivatkozásból teljesen hiányzik a kísérlet a capitulum-szám megadására; az összevetésekhez használt baseli kiadásban (lásd fent) azonban ugyanaz a tévedés szerepel, mint Bertalannál,⁹¹ közös hiba az utolsó mondat *Imperatrice* ablativusa is, a nürnbergi kiadásban a helyes dativus alak szerepel (*imperatrici*). A későbbi kiadásban nyilvánvaló szövegromlás eredménye az „In qua

⁸⁵ etiam: a sor fölött utólag beszúrt szó.

⁸⁶ conceptum annuntiavit: utólag beszúrt szavak.

⁸⁷ campanam: utólag beszúrt szó.

⁸⁸ ad Virginem veniens / veniens ad Virginem

⁸⁹ genuflexit / genua flexit

⁹⁰ Kihagyott szöveg: *futurae*

⁹¹ A Meffret-beszédben a hivatkozott eredeti szöveg kompendiuma szerepel, Ioannes Hildeshemensis *Liber de factis et gestis trium regum* című művének 39. capitulumából. A 14. század derekán írta a kármelita szerzetes ezt a zarándokoknak szóló útikönyvet, nyomtatásban először német fordítása jelent meg 1476-ban Augsburgban Anton Sorgnál, majd 1477-ben latinul Kölnben Johann Guldenschaffnál. Lásd Ulrike SURMANN, *Anmerkungen zu Diözesan- und Dombibliothek Handschrift 169 = Glaube und Wissen im Mittelalter: Katalogbuch zur Ausstellung*, München, 1998, 531–532.

etiam columna diei annunciationis signum permansit” mondatban a *diei* szó helyett a *dei* szóalak – ilyen hibának spontán visszajavítása a másolás során nemigen képzelhető el.

Ahol Nider arról beszél – a morális tanulságok levonásával –, hogy Szűz Máriát magára zárt ajtók mögött találta az angyal, Bernát szerint Atyjához imádkozva (*orabat Patrem suum in abscondito*, vö. Mt 6,6), ám nem az angyalok, hanem az emberek elől zárkózott be; s azt a kérdést tárgyalja, hogy milyen belső, lelki tevékenység közben talált rá az angyal Máriára (*in quo actu interiori animae eam reperit angelus*), a *vita activa* vagy a *vita contemplativa* határozta-e meg e pillanatban belső állapotát (*an in vita activa doctrinali vel contemplationis*), s narratív válasz helyett a lélek két arculatát jellemzi (*anima enim duas habet facies*), majd rögtön ezután Gábrriel arkangyal szavait értelmeztélja – e helyen prédikátorunk a margón mintegy pótolja az elbeszélésből hiányzó mozzanatot:

Nota: dicunt quidem eam tunc actu legisse illud Ysa vij: *Ecce virgo concipiet, et pariet filium*, in hoc ergo actu tam intime contemplacionis, quo erat Deo spiritualiter coadunata, ingressus est angelus ad eam. Racionabile enim videtur, quod quando corporaliter voluit sibi uniri verbum eternum, ut eciam ipsa spiritualiter eidem unita in actu contemplacionis esset.

(„Megjegyzendő: azt mondják, éppen akkor ezt a helyet olvasta Izaiás 7.-ből: *Íme a szűz fogan, és fiat szül* – tehát a mély szemlélődésnek e tevékenysége közben, melyben lelkileg egyesült Istennel, lépett be hozzá az angyal; ésszerűnek látszik ugyanis, hogy amikor testében egyesülni akart az örök igével, legyen lelkében is egyesülve vele a szemlélődés tevékenységében.”)

Kiegészítését bizonyára a Discipulus e napra írott beszédéből veszi, a következő szövegkörnyezetben szerepel ott a jelenet:

„Etiam quaeritur, quid Virgo Maria egerit, quando angelus ad eam ingressus fuit. Respondetur, quod quidam doctores volunt, quod erat abstracta tota in devotissima contemplatione super salutem generis humani, qualiter per virginem debebat humanum genus salvare. Et quidam dicunt eam tunc actu legisse illud Esa. VII.: *Ecce virgo concipiet et pariet filium*. In hoc ergo actu tam intimae contemplationis, quo erat Deo spiritualiter coadunata, ingressus est angelus ad eam. Racionabile enim videtur, quod quando corporaliter voluit sibi uniri verbum aeternum, ut tunc ipsa spiritualiter eidem unita in actu contemplationis esset. *Ave gratia plena* etc.”⁹²

Prédikátorunk tehát Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepén bejegyzéseinek tanúsága szerint az imádságos életre való buzdítást igyekszik új, narratív elemeket is tartalmazó szövegek betoldásával elevenebbé tenni.

⁹² Johannes HEROLT, *Sermones discipuli de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum, et de miraculis beatae Mariae virginis*, Strassburg, 1490, CIH 1664, *Sermones discipuli de sanctis*, Sermo XIII.

2.2. Rövid bejegyzések, kiemelések

A jegyzetek készítőjének forrásait kutatva a legnehezebb dolgunk a rövid, általában egyetlen citátumot tartalmazó bejegyzések esetében van. Keletkezésük módjára némi fényt vethet a Nider szövegében található kiemelések – aláhúzások, marginális „nota”-jelzések, sorszámozások stb. – vizsgálata; azt feltételezhetjük ugyanis, hogy a könyvke-reken elhelyezkedő kötetek a kompiláció szempontjából egyenrangúak, s ami az egyik-ből kiemelendő, az a másikba beillesztendő lehet, így jön létre az új kompiláció. Pl. amikor a Szentháromság ünnepét követő ötödik vasárnapra írott beszédből (NT 51) egyetlen helyet emel ki marginális bejegyzésével („Nota Aug”), egy terjedelmes Ágoston-idézetre hívja fel a figyelmet; e szövegrészre a kötet *tabula alphabeticájában* ez a tárgyszó vonatkozik: „Verbum Dei quam sit pretiosum. NT 51. A” („Hogy Isten ígéje mennyire értékes”).⁹³ E citátum felhasználhatósági köre tehát a lehető legtágasabb, elvileg bármikor alkalmazható, bármely ünnepen, bármilyen, bibliai auktoritásokkal felépített gondolatmenet részeként vagy bevezetéseként.

2.2.1. Új citátumok betoldása

Amikor azt feltételezzük, hogy az auktoritások citátumok helyüket a tematikus struktúrában valamilyen konkordálás alapján találják meg, természetesen nem tudjuk pontosan, hogy ez az elhelyezés mikor történt meg először a diakronitásban. Általában azt tapasztaljuk, hogy ha meg is találjuk a hivatkozott helyen az idézett mondatot, ennek torzulásai arra mutatnak, hogy kezek, könyvhelyek során át érkezett meg a vizsgált helyre az idézet. Eddig is láttuk, hogy a bejegyzések készítője nem a szó szoros értelmében vett *florilegiumokat* forgat; noha látni fogjuk, hogy egy szó alapos, etimologikus magyarázatának tisztázása kedvéért éppen e célra szolgáló kézikönyvet is felüt, a *Catholicont* – egy Nider-sermóban látható kiemelése azonban arra mutat, hogy sermo-olvasás során felfigyel az ott közvetített, eredetileg nyilván a *Catholiconból* vagy hasonló szótárból származó szómagyarázatra is. Kiemeléseik között jól elkülöníthető az a típus, amikor valamilyen módon biztosak lehetünk a tárgyszó alapján történő anyaggyűjtés működésében, illetve lehetővé tételének szándékában.

2.2.1.1. Példa a konkordancia alapján való inveniálásra

A pütkösdí evangéliumról szóló beszédből (NT 41) a jegyzetelő érdeklődését leginkább a nyelv bűneiről szóló rész kelthette fel: a Paradicsomban megszólaló három nyelv

⁹³ Hogy egy adott szöveghelyre a *tabula alphabetica* melyik tétele vonatkozik, úgy állapíthatjuk meg, hogy adatbázissá alakítjuk a mutatót, és a locusok alapján állítjuk sorrendbe.

közül a harmadik az ördögé, ennek a példáját követik a hazugok, a rágalmazók, a viszályszítók. Ehhez kapcsolódik a lapalji bejegyzés:

Bernardus: Numquit non vipera est detrahentis lingua, que letaliter tres inficit uno flatu, scilicet detrahentem et eum, cui retrahitur, et tercium, qui audit detracciones, et letatur in eis. Idem: Detrahere et detrahentem audire, quid horum dampnabilis sit, non facile dixerim, quia uterque portat diabolum sub lingua, propter quod scribitur in ca. vj. q. j. „Summa”: Summa iniquitas est detrahere, quia *omnis, qui detrahit fratri suo, homicida est.*⁹⁴ Cuius ratio est, quia occidit famam bonam illius, de quo loquitur detractive. Occidit animam propriam et alterius, scilicet audientis. Sunt enim retractores, carnifices et dapiferi diaboli, qui carnes humanas proponunt hominibus comedendas. Ideo maledicuntur Prover. xxx.: *Maledicta generacio, que pro gladiis dentes habet.*

(„Bernát: Vajon nem vipera-e a rágalmazó nyelve, mely három embert fertőz meg halálosan egyetlen lehelettel, tudniillik a rágalmazót, és azt, akit célba vesz, és harmadiként azt, aki meghallgatja a rágalmakat, és örömet leli bennük. Ugyanő: Rágalmazni, vagy rágalmazót meghallgatni – hogy melyik a kárhózatosabb ezek közül, nem egykönnyen tudnám megmondani, hiszen mindkettő nyelve alatt hordja az ördögöt; emiatt írja [Gratianus]: A legfőbb gáztett a rágalmazás, hiszen *mindaz, aki testvérét megrágalmazza, gyilkos.* Ennek az az oka, hogy megöli annak jó hírét, akiről rágalmazva beszél. Megöli saját lelkét, és a másikat is, tudniillik a hallgatóját. A [mások] lejáratói ugyanis az ördög hentesei és asztalnokai, akik emberek húsát étékül tálalják fel embereknek. Ezért átkozza meg őket a Példabeszédek könyvének 30. fejezete: *Átkozott a nemzetség, mely törként használja fogait.*”)

Mindkét idézett Bernát-mondatnak megtaláljuk ugyan az eredetijét⁹⁵ – jellemző módon két külön műben –, mégsem látszik ezzel tisztázottnak a bejegyzés keletkezése; noha eddig a másolt forrást még nem találtuk meg, a keresés kiindulópontja lehet a számos gyűjtemény tárgymutatójában szereplő *detractio* tárgyszó.

2.2.1.2. Szómagyarázat

Az Úr mennybemenetelének ünnepét követő vasárnapra írt Nider-beszédben (NT 39. H) szerepel egy rövidítések által (meg a hibás capitulum-hivatkozás által is talán) homályossá váló ószövevségi citátum:

⁹⁴ Vö. I Io 3,15; GRATIANUS, *Concordia discordantium canonum*, c. 16. C. VI: „Summa iniquitas est fratres detrahere et accusare. Unde scriptum est: Omnis qui detrahit fratri suo, homicida est; et omnis homicida non habet partem in regno Dei.” (PL 187, 732.)

⁹⁵ BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Sermones de diversis*, Sermo XVII. De triplici custodia, manus, linguae et cordis, 4: „...Nunquid non vipera est lingua ista? Ferocissima plane: nimirum quae tam lethaliter tres inficiat flatu uno.” (PL 183, 585.) BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *De consideratione*, c. 14 (22): „Porro detrahere, aut detrahentem audire, quid horum dampnabilis sit, non facile dixerim.” (PL 183, 756.)

Nec tertio curare debemus, si mundus vult corpus occidere, quadruplici de causa; primo quia corpus hic est velut piger et malus equus, sed rex summus promittit dare pro eo corpus optimum et velocissimum, unde Sapie. IV.: Fulgebunt iusti, et tamquam scintillae in arundinetis discurrent.⁹⁶

(„Harmadszor azzal sem kell törődnünk, ha a világ meg akarja ölni a testet, négyszeres okból: először, mert ez a test olyan, mint a lusta, rossz ló, ám a legfőbb király azt ígéri, hogy ad helyette kiváló és nagyon fürgé testet, erről a Bölcsesség könyve 4.: *Fényleni fognak az igazak, és mint a szikrák a nádasban ide s tova futkosnak.*”)

A lap alji margón ehhez kapcsolódó bejegyzés: „Arundinetum, ti, to, id est locus, ubi crescunt arundines, et scias, quia arundo secundum Pap[iam] et etiam Hug[ucionem] non scribuntur per aspiracionem, sed hirundo et hyrudo bene scribuntur per haspirationem.”

A jegyzetelő bizonyára a keze ügyében lévő *Catholicont* ütötte fel a kérdés tisztázására. Az 1286-ban íródott ötrészes latin grammatikai kézikönyv 1460 óta számos nyomtatott kiadásban is megjelent.⁹⁷ Az 1514-es lyoni kiadás szótár-részből idézünk:

Arundo, dinis dicitur ab areo, res, quia cito aret, et proprie dicitur folium dependens, sed saepe simpliciter ponitur pro canna; unde arundineus, nea, neum, et hoc arundinetum, ti, locus, ubi crescunt arundines, unde in li. Sap. c. III. dicitur: *Fulgebunt iusti, et tamquam scintillae in arundinetis discurrent.* Et scias, quod arundo non aspiratur in Pap[ia], nec in Hug[utione], sed aspiratur hirundo et hyrudo. De his quidam: *Cantat hirundo, floret arundo, sanat hyrudo, aut sugit hirundo.*⁹⁸

(„Az *arundo*, nád szó az *areo*, száradni igéből származik, mert gyorsan elszárad, és szűk értelemben a lecsüngő levelet jelenti, de gyakran egyszerűen káka helyett szerepel; belőle származik *arundineus* 3, és ebből *arundinetum*, amely azt a helyet jelöli, ahol nád nő, ez szerepel a Bölcsesség könyvének 3. fejezetében: *Fényleni fognak az igazak, és mint a szikrák a nádasban ide s tova futkosnak.* És tudd, hogy *arundo* nem hehezetes Papiasban, sem Hugutióánál, de hehezetes *hirundo*, fecske és *hyrudo*, pióca. Ezekről valaki: *Dalol a fecske, virul a nád, gyógyít a pióca, vagy kiszív a fecske.*”)

Biztosak lehetünk ugyan abban, hogy nem éppen ez a szövegváltozat volt prédikátorunk előtt, mindenesetre látjuk, hogy előfordulásnak a szótár ugyanazt a bibliai locust hozza, amely Nider szövegében a rövidítések miatt értelmezési problémát okozhatott. A hehezetes szókezdetekre vonatkozó információ idézésének Bertalan szövegében különös bája, hogy mintegy illusztrálja is a szó eleji aspirációt: ‘aspiratio’ – ‘haspiratio’; talán tanári szuggesztió nyoma ez.

⁹⁶ Sap 3,7.

⁹⁷ Vö. Jean SHAW, *Contributions to a Study of the Printed Dictionary in France before 1539*, Toronto, 1997, <http://www.chass.utoronto.ca/~wulfic/edicta/shaw/>.

⁹⁸ JOHANNES BALBUS, *Catholicon sive...*, Lyon, 1514.

2.2.2. Tárgyszó-kiemelések

Néhány bejegyzés arról látszik tanúskodni, hogy a könyv használója szívesen használta, illetve használta volna a tárgyszavak alapján való anyaggyűjtés lehetőségét – ám néha a kötet részét képező *tabula alphabeticák* csalódást okozhattak számára. A Szent Lőrinc ünnepére írott beszédből pl. ezt a szót emeli ki egy helyen (NS 26. E) a margón: „Elemosina”. E locusra vonatkozóan két tárgyszó szerepel a tárgymutatóban:

Elemosyna quomodo fieri debet.	NS 26. E
Misericordiae opera quomodo debent exerceri.	NS 26. E

Itt elég valószínű, hogy kifejezetten az alamizsnálkodás szorgalmazásához keresett anyagot, hiszen a helyes alamizsnálkodás hat körülményét arab számozással követi a margón. Talán szintén e tárgyszó iránti érdeklődését mutatja az „Exemplum” szó margiális kiemelése egy helyen (NT 50. G), ahol az *Atyák életére (in Vitaspatrum)* hivatkozó példázat tanulsága, hogy az „Adjatok, és adatik nektek” mondás két része csak együtt érvényes (ez nem jézusi mondás!).

Hogy prédikátorunk különös érdeklődést tanúsít az isteni elhivatottság iránt, több bejegyzéséből is kikövetkeztethető. Nider-kötetünk *tabula alphabeticái* e négy helyhez utasítanak (NT-ben nem szerepel e tárgyszó):

Vocat Deus multipliciter.	NS 01. A
Vocat Deus multipliciter.	NS 01. K
Vocat Deus multipliciter.	NS 08. B
Vocat Deus multipliciter.	NS 30. I

A Szent András-napi beszéd (NS 01) „K” része mellett a margóra kivetítette arab számjegyekkel a Krisztus által meghívott emberek öt fajtáját. Remete Szent Antal ünnepén (NS 08) a „C” rész kezdete mellett a margón tárgyszó-kiemelés olvasható: „Modi vocacionum”. Valószínűleg ugyanezen tárgykör iránti érdeklődés nyomán született az Aprószentekről szóló beszédbe (NS 07) belerajzolt – első pillantásra tollpróbának tűnhető – „D” betű; valójában a szöveget tagoló betűket „C” és „F” között akarta talán pótolni a könyv használója; talán őt is elsomorította, hogy a *tabula alphabetica* félrevezetőnek bizonyul: a 7. beszéd jelöletlen „D” részére kellene vonatkoznia pl. e tárgyszónak:

Peccatores quomodo Deus vocat.	NS 07. D
--------------------------------	----------

Talán éppen ezt a szövegrészt szerette volna megtalálni, ezért pótolta a hiányzó beosztást – ám e tárgyról a következő, az imént említett 8. beszédben van szó „D” alatt, tehát valószínűleg téves a *tabula alphabetica* eligazítása.

2.2.3. *Érdekességek kiemelése*

Néhány kiemelés indokaként pusztán a megjelölt szöveg érdekessége jöhet szóba. Exemplum-funkciójával magyarázható például a következő történet kiemelése, nemcsak aláhúzással, hanem marginális műfaji minősítéssel: „NB historia”:

De secundo exemplificatur in Gestis Romanorum de Fabri(c)a(cio) principe Romanorum, ad quem in scamno sedentem et de ligno catino comedentem missi sunt legati Sa[m]nianorum multa pondera auri offerentes pro sua libertate, sed Fabricius rem communem, non propriam intuens ait: Abite, aurum vestrum asportate, quia Romani malunt dominari habentibus aurum, quam auro. Et mementote Fabricium nec auro, nec hostibus vinci posse. (NT 69. D.)

(„A másodikhoz kapcsolódik a *Gesta Romanorum*-ban Fabricius római nemes példája, aki lócán ülve, fatájból étkezve fogadta a samnisok követeit, akik nagy tömeg aranyat kínáltak szabadságukért, ám Fabricius a közös érdeket tartotta szem előtt, s nem a sajátját, s ezt mondta: Távozzatok, vigyétek az aranyatokat, minthogy a rómaiak inkább az arany birtoklóján akarnak uralkodni, mint az aranyon. És ne feledjétek: Fabriciust nem győzheti le se arany, se ellenség.”)

2.3. *Interpretatio vulgaris*

Prédikátorunk lexikai precizításra való törekvése nemcsak az *arundinetum* szó segédkönyvet konzultáló tisztázásában mutatkozik meg, hanem néhány latin szó *vulgo* bevezetéssel megadott magyar megfelelőjének lejegyzésében is.

2.3.1. *Magyarul világosabb?*

A mai olvasó számára, aki antik latin szókinsét az évszázadok óta kötelező kánonnak tekintett auctor-szemelvényekből táplálja, meglepő lehet, hogy prédikátorunk választása miért éppen a fordított szavakra esik, két esetben:

1.) **area vulgo zerew.**⁹⁹ E szót mi valószínűleg Horatiusból ismertük meg, latin tanulmányaink kezdetén, újlatin továbbéléseivel egyetemben. A prédikátort az indíthatta a magyarázatra, hogy a biblikus-liturgikus latinban viszonylag ritkán találkozhatott ezzel a szóval, s ezért talán aktuálisan a maga számára is tisztázandónak érezhette a jelentését. Ezt látszik igazolni pl. a *Besztercei Szójegyzék* (1395 k.) szómagyarázata, ahol a lexikai bizonytalanságot a latin szóalakban látjuk: *areum* jelentéseként szerepel a magyar ’szérű’ szó;¹⁰⁰ e jelenség magyarázatát kínálja a bibliai előfordulások vizsgálata, hiszen az

⁹⁹ NT 06 melletti marginális bejegyzésben, MS 17. A egyik szavának fordításaként.

¹⁰⁰ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I–IV, szerk. BENKŐ Loránd, KISS Lajos, PAPP László, Bp., 1967 (a továbbiakban: TESz), **szérű**.

Újszövetségben¹⁰¹ mindössze kétszer fordul elő az *area* szó (s ez akár egy előfordulásnak is tekinthető, mivel azonos kontextusban, két szinoptikus evangéliumban szerepelnek¹⁰²), mindkét esetben egy képrendszerben a *horreum* 'csűr' szóval – a *Besztercei Szójegyzék* *areum* alakja tehát e két szó, *area* és *horreum* kontaminációja lehet. Régi kétnyelvű szótáraink¹⁰³ egységesen kizárólag 'szérű' jelentést adnak meg az *area* szónak, és megfordítva. A *Sermones Dominicales*¹⁰⁴ *Budapesti Kódex*e viszont *orreum* alakhoz kapcsolja a *zerw* jelentést.

Tehát joggal feltételezhetjük, hogy Bertalan számára az *interpretatio vulgaris* motivációja a szó jelentését, mibenlétét illető bizonytalanság lehetett.

2.) **caligaverant, vulgo meghomalloswltanak vala.**¹⁰⁵ Vergiliusi reminiscenciáinkat félretéve (melyek jobbára az ige főnévi tövére vonatkoznak) nyelvemlékeinkben azokat az előfordulási adatokat vizsgálhatjuk, ahol egyértelműen adott a fordított latin hely és a magyar fordítás szoros kapcsolata. A legkorábbi ilyen adat a TESz szerint a *Bécsi Kódex*ben (1416 u./1450 k.) található, ahol *tenebrescens*¹⁰⁶ fordításaként a *meghomalofolvā* szóalak szerepel.¹⁰⁷ A *Sermones Dominicales*ben (1456 k.) a szarvas öregedésének tünete sorában szerepel a *caligant oculi* kifejezés – a glosszator az ige fordításául a *meghomaloful* alakot javasolja.¹⁰⁸ Régi szótáraink adatait tanulmányozva úgy tűnik, hogy a *homályos* melléknévből képzett *homályosít* és *homályosodik* igék latin megfelelője a leggyakrabban nem a *caligare* ige.¹⁰⁹ A *caligare* ige jelentését e szótárak körülírással adják meg, 'homályosan látok' formában, nyilván ragaszkodva a szótő (*caligo*, *-ginis*, *f*) jelentésének megőrzéséhez; Calepinus és Szenci Molnár Albert szótára azonban a szó jelentésének további pontosítása, az egy szóval való visszaadhatóság érdekében még ezt a szinonimát is javasolja: *vaklok*.

Lehet, hogy mai nyelvérzékünk alig érez különbséget a 'meghomályosodni' és 'meghomályosulni' igealakok között; latinból fordító régi szerzőink szemében a különbség érzékelését talán a latin lexika ismerete gerjeszti, a ragaszkodás a latin szóalakok konsztans interpretációjához. Prédikátorunk fordításában nemcsak a régi szótárak megoldásai-

¹⁰¹ E keresésben is a *Vulgata Clementina* fentebb hivatkozott internetes kiadását használtuk.

¹⁰² Mt 3,12; Lc 3,17.

¹⁰³ *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből*, kiad. MELICH János, Bp., 1912; SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latino–Ungaricum, item vice-versa...*, Nürnberg, 1604; PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino–Hungaricum...*, Szeben, 1782.

¹⁰⁴ *Sermones Dominicales: Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex*, I–II, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1910, II, 467.

¹⁰⁵ NS 04 melletti marginális bejegyzésben, MS 14. A egyik szavának fordításaként.

¹⁰⁶ Za 11,17.

¹⁰⁷ *Bécsi Kódex* 312; *Bécsi Codex*, közléteszi MÉSZÖLY G. (Új Nyelvemléktár, I. füzet), Bp., 1916 (betűhű kiadás a latin megfelelővel).

¹⁰⁸ *SermDom* II, 260.

¹⁰⁹ CALEPINUS: meghomályosodom 'megfelhősödöm' = abnubilo; meghomályosítom = inobscurus, inopaco, offusco etc. SZENCI MOLNÁR: meghomályosítás = obscuratio; meghomályosítom = inobscurus, inopaco; meghomályosodom = abnubilo. PÁPAI PÁRIZ: meghomályosítom = obscurus, inopaco; meghomályosodom = abnubilo, és: caligo!

tól eltérő igekötős-képzős alak korábbi nyelvelméinkkel azonos megválasztása tanúskodik erről, hanem a *praeteritum perfectum* precíz tükörfordítása is.

Így tehát a *vulgo* jelentés megadásának motivációjaként itt is valamiféle dilemmát, bizonytalanságot érzékelhetünk, amelyet a fordítási javaslat hivatott feloldani.

2.3.2. Két anyanyelv?

Glaucus, id est subniger, vulgo hyruath vel sarga.¹¹⁰ Látnivalóan nehezen tisztázható nehézséget jelent prédikátorunk számára a másolt Meffret-beszédben szereplő *glaucus* szó mint betegségre utaló arcszín megjelölése. A görög eredetű melléknévhez (γλαυκός) forrását bővítve először egy másik, a klasszikus latinban ritkán használt (Plautusnál, Varrónál, Celsusnál szereplő), a jelen szövegösszefüggésben szinonimának tekintett melléknévet ad meg: *glaucus, id est subniger*. Úgy érezheti azonban, hogy a beteges sápadtság érzékeltetése kedvéért bővíteni kell a színskálát: a 'kék' jelentésű *glaucus* és a 'fekete' jelentésű *subniger*¹¹¹ mellé a magyar *sarga* szót is odateszi, mintegy kiegészítve, pontosítva az elsőként megadott magyar megfelelőt, a *hervad* igéből képzett befejezett melléknévi igenevet.

Prédikátorunk orvoslásra vonatkozó érdeklődése tehát nem pusztán a Meffret-gyűjteményből átvett, diagnosztikai allegóriát tartalmazó terjedelmes részlet kiválasztásában mutatkozik meg, hanem ebben az igényes szókeresésben is. Hasonló dilemmával találkozhatunk a *Sermones Dominicales* magyar interpretációi között is: a megfeszített Krisztus arcszínének leírására itt a latinban a *livor* szó szerepel – a *Budapesti Kódex veresege* fordítást javasol, a *Németújvári Kódex* pedig ezt: *herwadathoffagh*,¹¹² miközben a latin szó ha színre vonatkozik, akkor az a kék szín, mégpedig az a kék, amilyen a véraláfutások színe. A két kódexben tehát közös a szó magyar megfelelőjének megadására vonatkozó késztetés; a szín megnevezésére vonatkozó javaslat a *Budapesti Kódexben*¹¹³ érthető ugyan, de valószínűleg párhuzam nélküli, míg – nevezzük így – a metaforikus gyökerről, igéből képzett megoldás, a *hervadatosság* gazdagon dokumentálható 15. századi nyelvelméinkből. A *Sermones Dominicales Németújvári Kódexének* glosszátora egy

¹¹⁰ NS 04 melletti marginális bejegyzésben, MS 14. A egyik szavának fordításaként.

¹¹¹ *Catholicon*ban nincs; *Vulgata Clementinában* nincs.

¹¹² *SermDom* II, 142.

¹¹³ SZILÁDY Szótárában, az I. kötet végén a vele kortárs helyesírású címszavak sorában *Veresség* alakot szerepeltet, nem pedig *veresség* alakot; a „*quia vultum eius prae iniquorum verberibus foedaverat livor*” tagmondatban a *Budapesti Kódex* glosszátora az állítmányt is fordítja *zenyettetth wala* alakban, tehát az állítmányalany szintagma fordítása szerint ez volna: 'szennyített[e] vala veresség', ti. az arcát a gazemberek verései által (a határozott tárgyra utaló elem elmaradását az indokolhatja, hogy itt nem mondatfordításról van szó, hanem csak egyes szavak jelentésének megadásáról, s ilyenkor inkább az alanyi ragozású alakot szokás szerepeltetni). A *veresség* fordítás – interpretáció – a *verberibus* szó jelentésével való kontamináció jegyében érthető, ám – legalábbis Szilády szövegkiadásának tanúsága szerint – a glossza egyértelműen a *livor* szóra vonatkozik, és *singularis nominativus* alak; tehát mindez amellet szől, hogy a *Budapesti Kódex veresege* (= *livor*) fordítását 'veresség', 'vörösség' (esetleg 'véresség') szónak értelmezzük.

másik helyen a *pallor* (= *pallor*) szó fordításaként adja ezt a megoldást, míg ugyanitt a *Budapesti Kódex*ben *pavor* 'rémület' szó szerepel a latinban, a magyar interpretáció azonban itt is *hervadatosság*,¹¹⁴ a szenvedő Krisztust szemlélő Mária arcszínéről van szó (a latin e helyen csak ebben a szóban tér el a két kódexben). A *Bécsi Kódex*ben és az *Apor-kódex*ben a *hervad* jelentése 'sápadttá, halvánnyá válik', a Margit-legendában 'lankadtta, beteggé válik'.¹¹⁵ Hasonlít ehhez a *sárga Bécsi Kódex* alapján meghatározható jelentése: 'sápadt, vértelen' mint test vagy arcszín.¹¹⁶

Régi szótáraink Bertalan latin színneveit (*glaucus*, *subniger*) kivétel nélkül csakis magyar színnevekkel adják vissza;¹¹⁷ számunkra tanulságos lehet azonban a prédikátor által választott két magyar szóalak latin megfelelőinek visszakeresése a szótárakban: a *hervad* ige (és a belőle képzett szavak) latin megfelelője soha nem színnév,¹¹⁸ a *sárga* melléknév latin megfelelői sorában pedig mindhárom idézett szótárban szerepel a nem színre vonatkozó szó, a *pallidus*, a *palleo* igéből, ugyanúgy, mint *pallor*.¹¹⁹

Láttuk, hogy a *pallor* fordításaként a *Bécsi Kódex* a *hervadatosság* fordítást javasolja – és talán ezen a ponton ragadható meg legjobban a prédikátor interpretációs szándéka: a két magyar szó közös jelentése leginkább a latin *pallidus* szóban adható meg, ez a jelentés azonban kicsit messze esik a másolt Meffret-szövegben szereplő *glaucus* szóétól, s a *subniger* kiegészítéssel sem érte be prédikátorunk, hanem a latin terminológiától látszólag elszakadva anyanyelvén talált két, egymás jelentésmezéjét megfelelően leszűkítő terminust, amely jelentésmezők közös területe a latin *pallidus* szóban jelölhető meg.

¹¹⁴ SermDom II, 147.

¹¹⁵ TESz, *hervad*. A *Bécsi Kódex* 20. pagináján olvasható Idt 6,5: *Porro autem si prophetiam tuam veram existimas, non concidat vultus tuus; et pallor, qui faciem tuam obtinet, abscedat a te, si verba mea haec putas impleri non posse* fordítása: „Valobizon kedeg ha te propheciadat igaznac alaitad ne effekmeg te zéméled es ahiruadag mel’ te orcadat megfogalta tauozic el toled...” Az *Apor-kódex* 15. pagináján Ps 67,14: *Dum quiescebat inter caulas gregum, alae columbae nitebant argento, et pennae eius flavore auri* fordítása: „Ha aloğatok zerzetefeknek közepettek meg ezüftözöt galambaknak tolli: es hatnak vtollay arañnak hiruadattaban.” Az *Érdy-kódex* Szent Cecília napjára szóló beszédében a Pelbárt-helyen (PA 098a) szereplő, rózsák hervadására vonatkozó *marcescent* ige fordítása: „kük soha megh nem heerwadnak” (650b27, RADÓ Cecília összevetéséből). A Margit-legenda adatához („lata hog zent margyt azzon jgen meg heruadot”, 207,14–15) nem tartozik fordított latin eredeti, lásd *Szent Margit élete 1510*, bev. P. BALÁZS János, Bp., 1990 (Régi Magyar Kódexek, 10), 27.

¹¹⁶ TESz, *sárga*; az általam forgatott 1976-os kiadásban bizonyára tévedés e jelentésnek a szó első, Oklevél-Szótárban szereplő előfordulásához („Pauli dicti Sarga”) kapcsolása; valószínűleg a második, a *Bécsi Kódex* adatához kapcsolódik ez a jelentés-definíció; itt a 81. paginán olvasható Est 15,10: *Cumque eleuasset faciem, et ardentibus oculis furorem pectoris indicasset, regina corruit, et in pallorem colore mutato, lassum super ancillulam reclinavit caput* fordítása: „Es mvdön felemelte volna ő orcaiat es omeltēnc haragiat egő zéméckel mutatta volna még Kiralnē azzon le esec es sarog zinbe valtozuaj megfarraduan a’ feiet a zolgalolepnra haita”.

¹¹⁷ CALEPINUS: *glaucus* = kék 'égszínű'; *subniger* = fekete zeg, feketes. SZENCI MOLNÁR: *glaucus* = kék, eegszinő; *subniger* = feketesség, feketes. PÁPAI PÁRIZ: *glaucus* = kék, tengerszín. Item szürke...

¹¹⁸ CALEPINUS: *flaccidus* = lankat, heruat; *oblangueo* = hinvadok 'meglankadok', 'betegülök'. SZENCI MOLNÁR: *hervat* = *flaccidus*, *languidus*. PÁPAI PÁRIZ: *hervadt* = *flaccidus*, *languidus*.

¹¹⁹ CALEPINUS: *pallidus* = sárga, halovány – ám: *luteolus* = verhenyős, sárgátska is! SZENCI MOLNÁR: sárga = *pallidus*, *croceus*, *flavus*. PÁPAI PÁRIZ: sárga = *pallidus*, *croceus*, *flavus*, *luteus*, *fulvus*.

Miközben tehát okkal feltételezzük, hogy a valamilyen tekintetben problematikusnak érzett latin szavak vulgáris interpretációjának motivációja az elhangzó anyanyelvű prédikálásra való felkészülés, érdemes felfigyelnünk arra is, hogy interpretátorunk viszonyulása saját latin nyelvtudásához mennyire tudatos: a *glaucus* szó jelentésmezőjét az adott szövegkörnyezetben nem érzi kielégítőnek; először latin szóval igyekszik pontosítani, ám végül ezzel sem éri be – a valódi szövegösszefüggésében helytálló megoldás a két anyanyelvű szó közös jelentésmezője. Ahelyett tehát, hogy a másolt latin szövegbe interpretációként a *pallidus* szót toldaná be, tkp. *ennek* két magyar megfelelőjét adja meg.

hervad...	marcescere flavor languidus flaccidus livor (pavor) <i>pallidus, pallor, pallescit</i>
sárg...	<i>pallidus, palleo, pallor</i> flavus, flaveo luteus, luteolus croceus fulvus

5. ábra. A *hervadt* és a *sárga* szó latin megfelelői által kijelölhető közös jelentésmező kétnyelvű adatokat tartalmazó nyelvemlékeink és régi szótáraink alapján

3. Könyvek a keréken – konklúzió

Nyírbátori Bertalan domonkos rendi szerzetes az 1480-as évek első felében a birtokába került nyomtatott beszédminta-gyűjteményt nemcsak kézikönyvként, hanem – elsősorban a kötet széles margóit kihasználva – jegyzetfüzetként is felhasználta. A kor művelődési viszonyainak feltérképezéséhez figyelemre méltó adatokat nyerhetünk az alapszöveget kiegészítő bejegyzések tüzetes vizsgálata által. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a preparált kötet használója a következő művek részleteit idézhette elhangzó prédikációjában:

Johannes NIDER, *Sermones de tempore et de sanctis cum quadragesimali*, [Strassburg, typogr. operis Jordani de Quedlinburg (= Georg Husner), non post 1483], Bibl. nat., Inc. 512.

MEFFRET, *Sermones de tempore et de sanctis, sive Hortulus reginae*, Pars 1–3, [Basel, Nicolaus Kessler, non post 1483/84], Bibl. nat., Inc. 493.

ANTONINUS FLORENTINUS, *Chronicon* [I], Nürnberg, 1484, Bibl. nat., Inc. 4.

Johannes HEROLT, *Sermones discipuli de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum, et de miraculis beatae Mariae virginis*, Strassburg, 1490.

JOHANNES JANUENSIS DE BALBIS, *Catholicon*, 1460-tól nyomtatásban.

GRATIANUS, *Decretum* (cum apparatu BARTHOLOMAEI BRIXIENSIS), Venezia (Petrus de Plasiis, Cremonensis), 1483.

Mindazonáltal a közvetlen forrás feltételezésekor a szövegegyezés pontossága ellenére mindig számolnunk kell azzal, hogy a scriptor korábbi jegyzeteket is felhasználhatott. A fenti lista hozzátétőleges tehát, a másolt kiadásra vagy főleg példányra a legritkább esetben következtethetünk. Megállapíthatjuk azonban, hogy Nyírbátori Bertalan lapszéli bejegyzései a legkorszerűbb prédikációs segédkönyvek használatáról tanúskodnak, magyar fordításai pedig valószínűsítik, hogy jegyzeteit az anyanyelvű prédikációra való készülés szándékával készítette.